



**АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИ
В Ə
ƏДƏБИЈАТ ТƏДРИСИ**

(Методик мəгалимлэр мəчмурси)

3

**«АЗƏРБАЈЧАН
МƏКТƏБИ»**
журналина əlavə

Бакы — 1970

1954-чү илдэн нэшр едилир

АЗЭРБАЈЧАН ДИЛИ
ВӘ
ӘДӘБИЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәчмуәси)
Үчүнчү (67-чи) бурахылыш

5173

„Азәрбајчан мәктәби“

журналына әлавә

Бақы—1970

М. Ф. Ахундов алына
Азәрбајчан Республика
КИТАБХАНАСЫ

ДИЛ ВӘ ӘДӘБИЈАТ МҮӘЛЛИМЛӘРИНИН МҮҮМ
ВӘЗИФӘСИ

«Инсан шаир кими доғулур, натиғ
кими исә сонрадан һазырланыр».
(Гәдим јунан аталар сөзү).

МҮНДӘРИЧАТ

I. ОРТА МӘКТӘБДӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ТӘДРИСИ

А. Абдуллајев. Дил вә әдәбијат мӯәллимләринин мӯүм вәзифәси	3
З. Тағызадә. Програмлашдырма вә өјрәдичи машынлар һаггында	7
З. Әлијева, Ә. Әфәндизадә. Бир мәктәбдә јазы ишләринин вәзижәти һаггында вә...	14
Н. Абдуллајева. Гошасуаллыг вә онун грамматик төһлили чәтинләшдирмәси	20
М. М. Бәсәнов. Грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә баглы олмајан сөзләрдә дурғу ишарәләринин тәдрисинә даир	28
М. Абдуллајев. Сөз јарадычылығы үзрә ишин орфографија тәдрисилә әлағәләндирилмәси	36
Ф. Рәһимов. Етимоложи төһлилә даир бә’зи гејдләр	40
С. Ваһидов. Азәрбајчан дили дәрсләриндә мӯшәһидә методунун тәтбиғи тәчрүбәсиндән	47

II. ОРТА МӘКТӘБДӘ ӘДӘБИЈАТ ТӘДРИСИ

Ч. Әһмәдов. Көркәмли әдәбијат мӯәллими—Абдулла Шаиг	57
III. Микајылов. Әдәбијат тәдрисиндә мәзмун вә форма вәдәтинин нәзәрә алынмасы	71
И. Исајев. VII синифдә әдәбијат нәзәријјәси материалларыны бәдни әсәрләрин тәдриси илә нечә әлағәләндирирәм	80
Г. Сүләјманов. Әдәби гәһрәманлары шакирдләрә нечә севдирирәм	84
Т. Мусајев. Мәктәб әдәби өлкәшүнәслиг музејини нечә тәшкил етмәли	89
Ә. Әфәндизадә. Суаллара чаваб	95
Бу китаблары охујун	100

Дил вә әдәбијат мӯәллимләринин мӯүм вәзифәләриндән бири дә, јухары синиф шакирдләринә көзәл вә тә’сирли нитг нүмунәси вермәк, онлары натиғлик мәһарәтинин хусусијәтләри илә таныш етмәкдир. Бу, ондан өтрүдүр ки, шакирдләр кәләчәкдә синиф вә ја күтлә гаршысында мә’рузә вә мӯһазирәләрлә чыхыш етмәк бачарығына јијәләнсинләр.

Мәшһур сөз устасы К. С. Станиславски садә вә көзәл данышмаг бачарығыны — өзлүјүндә гајда-ганунлары олан бөјүк бир елм сәнәси адландырмышдыр. Бу, һәгигәтән беләдир, натиғлик мәһарәтинә јијәләнмәк о гәдәр дә асан дејил. Лакин һәр бир мәдәни адам бу пешәјә јијәләнмәјә чалышмалыдыр. Инди артыг ичлас вә мӯшавирәләри идарә етмәк, кириш вә ја сон сөз сөјләмәк кениш јайылмыш вә һәр совет адамы үчүн зәрури бир ишә чеврилмишдир. Белә һалларда натиғ өз чыхышыны марағлы, ајдын вә образлы гурмалы, фикрини ифадә етмәк үчүн сәрраст сөзләр сечмәји бачармалыдыр; о, һам дә нитгини динләјичиләрә чатдырмаг үчүн әсаслы дәлилләр, мисаллар кәтирмәли вә билмәлидир ки, көзәл, тә’сирли данышмаг бачарығы, һәмишә вә һәр заман габагчыл адамлар тәрәфиндән бәјәнвилмишдир.

Мӯәллим, һәр шејдән әввәл, шакирдләрә: натиғлик мәһарәтинин нә демәк олдуғуну, онун маһијәтини изаһ етмәлидир. О, шакирдләрә сөјләмәлидир ки, натиғлик бачарығына јијәләнмәк мәсәләси чох гәдим бир тарихә малиқдир. Вахты илә гәдим гулдарлыг әләминин ән демократик дөвләти олан Афинада натиғлик мәһарәти өз јүксәк инкишафыны талмышды. Бурада натиғлик мәһарәтинин ән парлаг дөврү ерамыздан габаг IV вә V әсрләрдә кениш јайылмышды. Бу дөвр тарихән, Јунаныстанын сијаси вә игтисади чәһәтдән кениш јүксәлиш

дөврү һесап олуноур. Афина дунјаја, Демосфен кими мәшһур натиғи вә натиғлик нәзәријјәси елминин Эрәсто кими бөјүк устадыны бәхш етмишдир.

К. Маркс «гәдим дөврүн чох бөјүк мүтәфәккири» адландырдығы Эрәсто, һәлә ерамыздан 335 ил габаг јаздығы «Натиғлик елми» адлы китабында гејд етмишдир ки, натиғликдә мүвәффәғијјәт газанмағын әсасыны үч шеј: 1) нитгин ајдынлығы, 2) фикрин ајдынлығы, 3) ичтимаи марағын ајдынлығы тәшкил едир.

Нитгин ајдынлығы дедикдә, диксија дәғиглији (јә'ни тәләффүз вә ифадәнин ајдынлык дәрәчәси), интонасијанын ифадәлилији, орфоепик гајдаларын көзләнилмәси, нитгин лексик зәнкилији вә нәһајәт, тәкмилләшмиш үслуб нәзәрдә тутулур.

Белә бир ајдын нитг үчүн дәғиг, сәлис вә дүзкүн данышмаға јијәләnmәк аздыр. В. Г. Белинскинин дедији кими, дүзкүн данышмағ вә јахшы данышмағ, тамамилә башга-башга шејләрдир; бә'зән чанлы грамматика кими дүзкүн данышыб јазан адама раст кәлирсән, амма нә ону динләмәк олур, нә дә јаздығыны охумағ.

Нитгдә истифадә олуначаг васитәләрин фәрди рәнкарәнклији — јә'ни ондакы: ајдынлык, орижиналык, образлык кими хүсусијјәтләр натиғин әлдә едәчәји башлыча мүвәффәғијјәтләрдир. Бизим һәр биримиз бу кејфијјәтләрә јијәләnmәк үчүн, дилин инчәликләрини дуја билмәк зөвгүнү өзүмүздә тәрбијәләндирмәлијик.

Зәнкин әдәби дилимизин фикирләримизи ифадә етмә имканлары һәғигәтән һәдсиз, һүдудсуздур. Әкәр биз мүәјјән бир әшја вә ја һадисәни дәғиг тәсвир етмәји бачармырыҸса бу, шүбһәсиз, дилимизин тәғсири дејил; бурада гүсури јалныз өзүмүздә көрмәлијик.

Натиғлик мәһарәтинин әсасыны тәшкил едән амилләрдән бири дә нитгдә фикир ајдынлығынын олмасыдыр. Јә'ни адам, өз фикир вә дүшүнчәләрини тәкмилләшдирмәдән, өз натиғлик мәһарәтини дә артыра билмәз. Буна көрә фикир ајдынлығы дедикдә биз, јалныз мүәјјән бир елми саһәни јахшы билмәји дејил, ејни заманда нитги динләјичиләр үчүн ајдын, сәлис вә марағлы бир шәклә салмағы да нәзәрдә тутулур. Н. Г. Чернышевскинин дедији кими, ајдын тәсәввүр етмәдијин шеји, ајдын олмајан, думанлы шәкилдә дә сөјләјәчәксән. Тәфәккүр мәдәнијјәтинә јијәләnmәк натиғ үчүн ән зәрури хүсусијјәтләрдән бири һесап олуноур. Фикир мүәјјәнлији, дәғиг, ардычыл вә дәлилли-сүбутлу данышмағ һәмин хүсусијјәтин башлыча әла-

мәтләриндәндир. Натиғ бу хүсусијјәтләри өзүндә тәрбијә етмәк үчүн: тәфәккүр ганунларыны вә мүәјјән һөкмү сүбут етмәк гајдаларыны, индуктив вә дедуктив мұһакимәләрин принципләрини билмәлидир. Башга сөзлә десәк, натиғ һөкмән мәнтиг ганунларыны билмәли вә онлардан күтләви чыхышларда истифадә етмәји бачармалыдыр. Јалныз натиғин елми әсасда билији, онун инамы вә башгаларыны инандыра билмәси, објектив мәнәви гијмәтә лајиг ола биләр.

Мүәллим шакирдләрлә, тәхминән јухарыда кәстәрилән һәчмдә кириш мұсаһибәси апардыгдан сонра, нитгин техникасы һағғында илк практик мәшғәләләрә башламалыдыр. О, биринчи практик мәшғәләни натиғлик мәһарәтинин ән мұһүм вә чәтин бөлмәси олан күтләви нитг техникасына һәср етмәлидир. Шакирдләр, биринчи мәрһәлә адландырдығымыз нитг техникасына јијәләnmәдән, кәләчәкдә натиғлик мәһарәтинин зирвәләринә јүксәлә билмәзләр.

Јахшы вә сәлис данышмағы өјрәнмәк үчүн нә етмәк ләзымдыр?

Бу габилијјәт анадан кәлмәдир вә ја сонрадан газанылан вәрдишдир?

Она јијәләnmәк олармы, әкәр оларса нечә вә һансы јолларла?

Бу чүр суаллар бир чохларыны хүсусән, күтлә гаршысында чыхыш етмәк кими чәтин бир ишлә растлашмыш адамлары марағландырыр.

Бүтүн бу суаллара биз гыса шәкилдә белә чаваб веририк:

Бәли, өз үзәриндә ардычыл ишләјән вә данышығынын дүрүстлүјүнә, сафлығына диггәт едән адам, күтлә гаршысында сәлис вә көзәл нитглә чыхыш етмәји бачарар. Бу ишдә јалныз кәркин әмәк вә өз нитгинә чидди јанашмагла истәнилән нәтичә әлдә едилә биләр. Күтләви нитг техникасына јијәләnmәк истәјән һәр бир кәсә көмәк етмәјин дә өзүнәмәхсус үсуллары вә методикасы вардыр. Мүәллимләр белә бир методиканы нәшр олуномуш әдәбијјатдан башга, республикамызын Театр вә Инчәсәнәт институтунда илләрдән бәри газанылмыш зәнкин тәчрүбәдән дә өјрәнә биләрләр. Бунун үчүн диләдәбијјат мүәллимләри өз шакирдләринә тез-тез театр тамашаларына кетмәји, актјорларын монологларына, данышығ тәрзләринә диггәт етмәји, јахуд күтлә гаршысында чыхыш едән мұһазирәчи вә ја мәрүзәчиләри динләмәји онлара мәсләһәт көрмәлидир. Белә һалларда шакирдләр, натиғләрин ајры-ај-

ры сәсләри нечә тәләффүз етдикләрини, нитгләрини нечә гур-дугларыны мушаһидә етмәкдә өз нитгләринин тәкмилләш-мәси үчүн бир чох фәјдалы чәһәтләр әлдә едә биләрләр.

Бу, тарихән сүбүт олунмуш бир фактдыр. Мәсәлән, ју-нанларын мәшһур натиғи **Демосфен** о заманын танынмыш актјорлары **Андроникдән** вә **Сатирдән** дәрәс алмыш, мәшһур натиғ **Тситсерон** исә натиғлијә даир бир чох мәлүматы көр-кәмли тракик актјор **Ростсидән** өјрәнмишдир.

Узун илләрин тәчрүбәси вә мушаһидәләр кәстәрир ки, театр сәнәтинә даир ганунлары, ејни заманда сәнә нитгинни ганунларыны өјрәнмәк, үмумијјәтлә, натиғлик мәһарәтини, күтлә гаршысында бачарыгла чыхыш етмәк ишини хејли тәк-милләшдирмишдир.

Бир дәфә, чох көзәл натиғ олан **С. М. Кировун** чыхышын-дан мүтәәссир олан динләјичиләр ондан сорушурлар ки, о, натиғлији өјрәнмәклә хүсуси мәшғул олмушдурму, Киров ча-ваб верир: «Бәли, мән нитгин техникасыны өјрәнмәк үзәриндә хүсуси мәшғул олмушам».

Нитгин техникасы нә демәкдир?

Нитгин техникасы дедикдә, һәр шејдән әввәл, тәнәффүс вә сәсләрин, диксија (јә'ни, тәләффүзүн ајдынлығ дәрәчәси) вәрдишләринин тәрбијәләнмәси, ејни заманда нитгин ифадә-ли олмасы үчүн әдәби тәләффүз, интонасија вә аһәнкдарлығ васитәләри нәзәрдә тутулур. Бу вәрдишләри әлдә етмәјин өзү, күндәлик инадлы мәшғәлә тәләб едән узун бир просесдир.

Белә мәшғәләрдә мүәллим, јалныз бу вә ја дикәр вәр-дишин әһәмијјәти һағгында данышмагла кифәјәтләнмәјиб, шакирдләри ев тапшырығы вә мүхтәлиф чалышмаларын ич-расы үзәриндә ишләтмәлидир. Бүтүн бу мүстәгил чалышма-лара һәр күн, тәхминән, 12—15 дәғигә вахт ајрылмалыдыр. Сәсләр вә нитгин тәрбијәләнмәси үзрә апарылачағ мәшғәлә-ләр вә буна анд чалышмаларда һәмишә ардычыллығы көзлә-мәли, букүнкү мәшғәлә дүнәнкинин давамы вә кенишләнди-рилмәси олмалыдыр.

Мүәллим һәр мәшғәләјә даир мүмкүн олан әдәбијјаты нәзәрдән кечирмәји шакирдләрә тапшырмалы вә бүтүн бун-лара бахмајарағ о, һәр мәшғәләдә вә ја дәрә заманы синифдә өз нитги илә, данышығ тәрзи илә башгаларына нүмунә олма-ға чалышмалыдыр.

А. АБДУЛЛАЈЕВ,
профессор.

ПРОГРАМЛАШДЫРМА ВӘ ӨҮРӘДИЧИ МАШЫНЛАР ҲАГГЫНДА

Профессор **З. ТАҒЫЗАДӘ**

Сов.ИКП вә Совет дөвләтинин орта үмумтәһсил мәктәб-ләриндә тәлим вә тәһсил ишләринин јажшылашдырылмасы вә мәктәбин һәјатла әләғәси һағгындакы тәрар вә ганунлары дил мүәллимләринин гаршысында бөјүк вә мәс'улијјәтли вәзифәләр тојур. Шакирдләрин тәфәккүр вә нитг инкиша-фында, еләчә дә башға фәнләрин мәнимсәнилмәсиндә дил дәрсләринин мүһүм ролу нәзәрә алынарағ бу фәннә тәдрис планында даһа чох вахт ајрылмышдыр. Дил дәрсләринә верилмиш бу саатлардан сәмәрәли истифадә едән тәчрүбә-ли вә габагчыл мүәллимләримизин иш тәчрүбәләри вә мү-вәффәғијјәтләри мәтбуатда вахташыры ишығландырылыр. Лакин сүр'әтлә инкишаф едән һәјатла мәктәбин әләғәсини мөһкәмләтмәк, она чатдырмағ, даһа да ирәли апармағ үчүн јени-јени имканлар ахтарыб тапмағ, бунлардан сәмәрәли исти-фадә етмәк зәрури вә актуал бир мәсәлә кими гаршыда ду-рур. Һазырда дил тәдрисиндә тәтбиғ олуған «ән'әнәви» үсу-лун мүсбәт чәһәтләри илә јанашы бир сыра нөгсанлары да вардыр. Габагчыл мүәллим вә методистләримизи һәмишә дүшүндүрән ән башлыча нөгсанлардан бири одур ки, сүр'әт-лә инкишаф едән елм вә техника әләминдә дар ихтисаса ји-јәләнмәк үчүн вахт чатмыр. Дар ихтисас үчүн үмуми тәһсил мүтләғ лазымдыр. Бурадан да вахта гәнаәт мәғсәдилә даһа мүтәрәғги үсуллардан истифадә етмәк зәруријјәти ортаја чыхмышдыр. Мүәсир техники васитәләрдән истифадә едәрәк верилмиш билији аз вахтада һәм мөһкәмләтмәк, һәм дә мә-

нимсәмәни јохламаг үчүн «ән'әнәви» үсулда да бир сыра васитәләрдән истифадә едилир. Шакирдләре синиф вә ев тапшырыглары верилир, вахташыры мухтәлиф нөвлү јохламалар апарылыр. Лакин ән табил, өз сәнәтини севән мүәллим һәр дәрсдә олса-олса 3-4 шакирддән, руб әрзиндә исә бир шакирддән 2-3 дөфә, һәм дә бүтүн кечилмиш материалы дејил, анчаг әввәлки дәрс соруша биләр. Беләликлә, дәрс процесиндә шакирдләрин һамысындан кечилмиш материалы сорушмаг мүмкүн олмур. Һәр бир мөвзуја ајрылмыш вахтдан сәмәрәли истифадә етмәк, дәрс процесиндә шакирдләрин һамысыны ишләтмәк, аз вахтда материалы онлара мәнимсәтмәк, истәдады заһирә чыхармаг ишиндә техники васитәләр вә програмлашдырма чох көмәк едир. Бурада ики мәсәләни изаһ етмәк зәруридир.

Биринчиси, програмлашдырма вә өјрәдичи машинлары тәтбиғ етдикдә мүәллимин ролу мәсәләсини ајдынлашдырмаг лазым кәлир. Өјрәдичи машинлар нә гәдәр тәкмилләшдирилсә дә тәлим вә тәрбијә ишиндә әсас амил ола билмәз. Булардан анчаг јардымчы бир васитә кими истифадә олунур вә олуначагдыр. Мүәллим һәмишә кәвч нәслин тәдрис, тәлим вә тәрбијәсиндә әсас вә апарычы симадыр. Дилләрин өјрәвилмәсиндә ән чәтин чәһәт шифаһи вә јазылы нитги инкишаф етдирмәкдир. Өјрәдичи машинлар васитәсилә кечилмиш материалын мөһкәмләндирилмәси үчүн систематик сурәтдә тәминләри тәкрат етдирмәк мүмкүн олур. Фәннин нәзәри чәһәтини шакирдләрә изаһ етмәк мүәллимин өјдәсинә дүшүр. Одур ки, өјрәдичи машинларын бу чүр анчаг техники ролуну һәддиндән артыг шиширтмәк лазым дејил, һәтта зәрәрдидир. Орта вә ја али мәктәби битирәнләрә һәр чәһәтдән чавабдәһ машин дејил, әсасән мүәллимдир.

Икинчиси, өјрәдичи машинлардан истифадә етмәк вә програмлашдырма куја АБШ-да көшф вә ихтира олунмушдур. Бу фикир илә разылашмаг мүмкүн дејилдир. Педагогика тарихиндән бизә мәлумдур ки, мүтәрәгги тәлим үсуллари уgrundа бүтүн өлкәләрин, о чүмләдән рус вә Азәрбајҗан педагоглары һәмишә вар гүввәләри илә чалышмышлар. Шакирдләрин јаш, билик сәвијјәләрини, онларын психолокијасыны нәзәрә алараг, програм материалыны чидди, ардычыл сурәтдә сечиб, һәзм едилчәк дәрәчәдә өјрәтмәји мәсләһәт көрмүшләр. Нәтичәдә, бүтүн шакирдләр тәрәфиндән материалын нә дәрәчәдә ичра едилиб, мәнимсәнилмәсини там өј-

рәнмәк үчүн фәрди јанашма үсулундан истифадә етмәји мәсләһәт көрмүшләр. Лакин әввәлдә тејд едилән сәбәбләрә көрә бу көзәл тәшәббүс һәр вахт вә һәр јердә мүмкүн олмурду, чох заман механики әзбәрләтмәјә кәтириб чыхарырды.

Мүасир техники васитәләр, програмлашдырма биликләри ардычыл сурәтдә мәнимсәтмәк имканы верир. Тапшырығы тез вә асанлыгла јеринә јетирән шакирдләр, синифдән вә ја мәктәбдәнкәнар ишләрлә фәрди, мүстәгил мәшғул олмаг имканы әлдә едирләр. Мүәллим исә керидә талан аз миғдарда шакирдләрлә дәрс вахты әлавә мәшғәлә апармаға вахт тапыр.




Өјрәдичи машинлар вә програмлашдырмаја кечмәк үчүн бир сыра чәһәтләр нәзәрә алынмалыдыр.

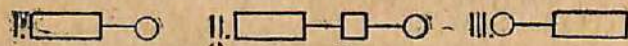
I. Мүәллим өз фәннини мәсәлән, дилин һәм нәзәри, һәм дә әмәли чәһәтләрини дәриндән вә әтрафлы билмәлидир. Әкәр рус вә ја харичи дил дәрсләрини апарырса, ана дили илә гаршылашдырыб, ошар вә фәргли чәһәтләрини мүјјәнләшдирмәлидир. Мүәллимин әдәби тәләффүзү, данышыг аһәнки дүзкүн олмалыдыр, чүнки азачыг бир сәһв магнитофон вә санијәнин миндә бири (миллисанијә) һесабы илә өлчән електроакустик чиһазларда бөјүк тәһрифләрә сәбәб олур. Шакирдләрин фәрди—типик характерләри, онларын сәјли вә инадлы олмалары, тез вә кеч гаврамалары, јаш вә чинсләри нәзәрә алынмалыдыр.

II. Мәктәбдә һансы техники васитәләрин—магнитофон, лингофон, кино гурғусу вә саирәнин, програмлашдырылмыш дәрс вәсаитинин олуб-олмадығы мүјјәнләшдирилмәлидир. Мәктәбин физика кабинетиндә олан бәзи чиһазлардан дил мүәллими истифадә едә биләр. Бәзиләрини физика вә әмәк мүәллимләринин көмәји илә бәсит шәкилдә гурашдыра биләр. Әкәр мәктәбин мадди имканы варса, бәзиләрини мәсәлән, «Репетитор», «Алфа-1», «Алфа-2» маркалы чиһазлары сифарыш едә биләр.

III. Мүасир педагожи, психоложи, физиоложи, дилчилик вә с. елмләрин наилијјәтләри әсасында мөһкәм, сабит програм олмалыдыр. Програм материалыны һиссәләрә бөлүб, бир-биринин ардынча кечмәк һәлә програмлашдырма дејилдир. Програмлашдырма өјрәтмә процесинин тәшкилини, шакирдләрин нәдә сәһв едә билчәкләрини вә бу сәһвләрин арадан галдырылмасы үсулларыны әввәлчәдән мүәллимин тәгиг билмәсинә имкан јарадыр. Бу мүрәккәб вә чәтин мәсә-

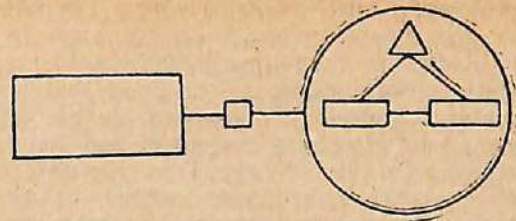
ләдә һеч бир күстарчылыға јол вермәк олмаз. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, програмлашдырма кими ағыр бир иш анчаг бөјүк елми коллективин кәркин әмәји нәтичәсиндә ола биләр. Совет Иттифагында Али вә Орта Ихтисас Тәһсилли Назирлијиндә академик А. Н. Бергин сәдрлији илә програмлашдырма елми шурасы јарадылмышдыр. Белә бир елми шуранын Бақыда Али вә Орта Ихтисас Тәһсилли вә Мариф Назирликләри тәрәфиндән тәшкил олунамасы вахты чагмышдыр.

IV. Програмлашдырмада материалын һәр бир һиссәсинә аид ардычыл системли гурулуш алгоритмләри олмалыдыр. Бу систем бүтүн дил фактларыны нәзәрә алараг елә олмалыдыр ки, һәм шакирдләр, һәм дә мүәллим аз вахт сәрф етсинләр. Белә гурулуш алгоритмләринә аид Азәрбајжан дилинин грамматикасындан тәгриби мисал кәстәрәк. Мөвчуд програмда мүбтәда вә хәбәр будаг чүмләләриндән сонра тамамлыг будаг чүмләсини кечмәк лазым көрүлмүшдүр. Һалбуки гурулуша көрә мүбтәда вә тамамлыг будаг чүмләләри бир-биринә даһа да јакындыр. Белә ки, баш чүмләни , будаг чүмләни , бағлајычыны  шәрти ишарәләри илә кәстәрәк, онда һәр ики будаг чүмлә үч ејни вәзијјәтдә ола биләр.



Јә'ни: I-дә баш чүмлә әввәл, будаг чүмлә сонра бағлајычысыз—интонасија илә (мән дедим, о кәләчәк. Мәнә мә'лумдур, о кәләчәк); II-дә јенә ејни гајда үзрә, анчаг бағлајычы илә (мән дедим ки, о кәләчәк. Мәнә мә'лумдур ки, о кәләчәк); III-дә будаг чүмлә әввәл, баш чүмлә сонра бағлајычы сөзләрлә гурулуш. (Ким ки, тез кәлди, о јакшы јер тутду. Ким ки, тез кәлди, она јакшы јер верилди). Ола биләр ки, мүрәккәб чүмләнин өзү мүрәккәбләшсин, лакин һәр вәзијјәтдә гурулуш ејнилә галыр. Мәсәлән, «...ону билирәм ки, онлар отаға кирәркән Мәмәдин үзү тәртәмиз, Балаканым хала исә гулағларына гәдәр сабун көпүјүнә булашмышды», (Ч. Чаббарлы).

Бу табели мүрәккәб чүмләдә тамамлыг будаг чүмләсини мүрәккәб чүмлә илә ифадә олунамасына бахмајараг, јенә дә гурулуш әввәлки гајдада галыр.



Кәтирдийимиз бу мисал һәлә програмлашдырма демәк дејил, лакин бурадан белә нәтичәјә кәлмәк олар ки, вахта гәнаәт едиб шакирдләрин һамысына материалы мәнимсәтмәк мәгсәдилә програмлашдырмада нәји сечмәк, јени систем, јени гурулушда нечә өјрәтмәк үчүн мөвчуд програмда бә'зи дәјишиклик етмәк лазым кәләчәкдир. Бурада шакирдләрин фәрди вә тиположи хүсусијјәтләринә мүвафиг бир нечә вариант гурулуш алгоритмләри тәртиб етмәк әлвершилдир. Шүбһәсиз, кәләчәкдә даһа да мүрәккәб гурулуш алгоритмләри електрон һесаблајычысы мәркәз васитәси илә апарылачакдыр. Бир даһа јада салмаг лазымдыр ки, тәрбијә вә тәһсилли програмлашдырмаг олмаз, анчаг дәрәс материалынын бир һиссәсини, һәм дә чәтин анлашылан һиссәсини програмлашдырмаг мүмкүндүр.

V. Програм үзрә верилмиш материалын ичра нәтичәсини јохламаг мүәллимин өһдәсинә дүшүр. Әввәлчә, гејд едилдији кими, «ән'әнәви» тә'лимин ән башлыча нөгсанларындан бири дә будур ки, верилмиш материалы шакирдләрин нечә јеринә јетирдикләрини мүәллим дәрәсдә јохлаја билмир. Белә чәтин проблемин һаллиндә техники вәсәит, хүсусән өјрәдичи машинлар мүәллимә көмәк едир. Бу да бир нечә мәрһәләдә ола биләр.

1) Материалын үмумијјәтлә мәнимсәнилмәсинә көмәк едән васитәләрдән биринчиси әјаниликдир. Бу барәдә габагчыл педагоглар вахты илә чох дәјәрли мүлаһизәләр сөйләмишләр. Сон вахтлар бу мөвзуда чохлу мәгалә вә монографилар јазылмышдыр. Демәк, ишин биринчи һазырлыг мәрһәләси ичра едилмишдир. Инди елә бир мүәллим тапылмаз ки, о дәрәсдә әјани васитәләрдән истифадә етмәмиш олсун.

2) Материалын нечә мәнимсәнилмәсини јохламаг һәм дә бир-ики шакирддән дејил, һамысыны јохламаг үчүн ән јакшы васитә шифаһи витг лабораториясыдыр. Белә ки, һәр

шакирд өзүнөмөхсус иш јериндө гојулмуш магнитофон вә ја лингофон васитәсилә мұәллимин дедикләрини динләјир, магнитофонда өзүнүн чавабыны јазыр, мұәллим дә истәдији вахт пултдакы нөмрәләнмиш дүјмәни басараг, һәр бир шакирдин чавабыны ајрылыгда динләјир. Беләликлә, шакирдләрин һамысындан програм материалыны нечә мәнимсәдикләрини сорушмаг мүмкүн олур. Програм материалыны јеринә јетирән шакирдә јени бир тапшырыг верилир, јетирмәјәнләр исә һәмин материалы бир даһа тәқрар едилрә. Шакирдләри һәвәсләндирмәк үчүн һәтта, гижмәт дә вермәк олар.

3) Материалы шакирдләрә мәнимсәтмәк үчүн автоматик сурәдә тапшырыг верән вә онун нәтичәсини гејдә алаң хүсуси өјрәдичи машинлар да вардыр. Бу чүр өјрәдичи машинларә мөхсус програм тәртиб етмәк лазымдыр. Белә өјрәдичи машинлардан бири—«Репетитор» М. Ф. Ахундов адына АПДИ-дә вардыр. Бу мурәккәб чиһазын иши һаггында гыса мәлумат вермәк мәгсәдә мұвафигдир. өјрәдичи машиндакы экранда тапшырығын шәрти јазылмышдыр. Шакирд мұвафиг дүјмәләри басдыгдан сонра, јандакы бөјүк дүјмәни һәрләјир. Әкәр тапшырыг дүзкүн јеринә јетирилмишсә, ондан сонракы мұвафиг тапшырыг экранда көрүнүр, әкәр чаваб доғру дејилсә, сәһв исә, һеч бир нәтичә вермир. Шакирд бир даһа әввәлки тапшырығы јеринә јетирмәк үчүн изаһлы кәстәриши экранда охујур вә сәһвини баша дүшүр. Шүбһәсиз ки, бу чүр өјрәдичи машинын мүсбәт чәһәти чохдур. Лакин бурада шакирдин көрмә һисси илә јанашы, ешитмә, һәтта ламисә (тохунмаг) һисси илә иштирак едән даһа јени бир чиһаз да вардыр.

4) М. Ф. Ахундов адына АПДИ-дә олан «Интонограф-66» маркалы електроакустик чиһазда санијәнни миндә бири һесабы илә сәсләри, интонасија вә вурғуну өлчмәк мүмкүндүр. Бу електроакустик чиһаз васитәси илә елми ишчи експеримент апарыр. Лакин бундан башга «Интонограф-66» маркалы электрон чиһазындан бир өјрәдичи машин кими дә истифадә етмәк олур. Азәрбајҗан дили дәрсләриндә шакирдләрин шифаһи нитгиндәки шивә галыгларыны ләгв етмәк, рус вә харичи дилләрдәки спесифик сәсләри, вурғу вә интонасијаны өјрәнмәк ишләриндә бөјүк рол ојнајан «Интонограф-66» чиһазы һаггында да гыса мәлумат вермәк лазым кәлир.

Материала аид верилмиш тапшырыглар мұәллим вә ја диктор тәрәфиндән охунуб, магнит лентинә јазылдыгдан сон-

ра, програмлашдырмаја мұвафиг бир чүмлә, сөз бирләшмәси, сөз вә ја бир сәсин әсас тон вә обертонларынын чизкиләри интонографын экранында нұмајиш етдирилир. Беләликлә, шакирд ејни вахтда һәм көрүр, һәм дә ешидир. Булардан башга чүмлә, сөз вә ја сәсин тәләффүзүнә сәрф олунан заманы сажгач өзү һесаблајыр, шакирд исә һәмин чүмләни, сөзү вә ја сәсин тәқрар етдикдә ејни гајдада экранда көрүнән чизкиләри вә микрофонда ешидиләнләри, сажгачдакы заманы биринчи вәзијәтдәки илә мұгајисә едир. Әкәр сәһви варса, тәқрар едәрәк дүзәлтмәјә чалышыр. Демәк, нитгин электрон анализатору васитәсилә шакирд нитг сигналларынын спекторуну көрүр, сәсләри ешидир; верилмиш тапшырыгларла мұгајисә едир, автоматик сурәдә нәтичәни јохлајыр, өз сәһвләрини дүзәлдир.

Шүбһәсиз, кәләчәкдә техниканын күчү илә өјрәдичи машинлар даһа да тәкмилләшәчәк, кибернетик гурулушдан истифадә едиләчәкдир. Белә мурәккәб вә актуал бир мәсәләни инсан әглинин көмәкчиси олан машин һәлл едә биләчәкдир. һаваны, хәстәлији вә с. тәјин етмәкдә кибернетик гурғулар көмәк етдији кими, өјрәдичи машинлардан да тәдрис ишиндә мұәллим кениш истифадә едәчәкдир.

БИР МӘКТӘБДӘ ЖАЗЫ ИШЛӘРИНИН ВӘЗИЈӘТИ ҺАГГЫНДА ВӘ...

З. ӘЛИЈЕВА,

Азәрбајҗан ССР МН-нин методист инспектору.

Ә. ӘФӘНДИЗАДА,

Азәрбајҗан ДЕТПИ-нин шө'бә мүдир.

Тәсадүфи дејил ки, бу вә ја дикәр мәктәбин ишинә гиж-мәт вериләркән, илк нөвбәдә, шакирдләрнин јазы савады әсас тутулур. Шакирдләр дүзкүн јазмағы бачарырлармы? Онлар өз фикирләрини јазылы шәкилдә мүстәгил ифадә едә билирләрми? Мүәллим дөфтәрләри вахтлы-вахтында вә тәлимата ујғун сурәтдә јохлајырмы? О, сәһвләрнин арадан галдырылмасы үзәриндә иши нечә тәшҗил едир?.. Мәктәб иши илә таныш оланлары илк нөвбәдә бу кими суаллара чаваб тапмаг марагландырыр. Әслиндә белә дә олмалыдыр. Әкәр шакирд өз ана дилини, мәктәбин тәлим дилини јахшы билмирсә о, башга дәрсләрдән нә чүр мүвәффәг ала биләр? Тутаг ки, о, бүтүн фәнләрдән «4», «5» гижмәт алмаға габилдир; савады кәсирлидирсә, ону синифдән-синфә кечирмәк олармы?

Бах, бүтүн буларга көрәдир ки, Азәрбајҗан ССР Маариф Назирлији, хусусән сон илләрдә ајры-ајры рајон вә шәһәр мәктәпләриндә Азәрбајҗан дили тәлиминин, о чүмлөдән јазы тәлиминин вәзијәтини өјрәнмәклә әлағәдар тез-тез јохламалар апарыр, конкрет тәдбирләр һәјата кечиринр.

Биз бу мәгаләдә бир мәктәбдә — Салҗан рајонунун Јухары Халач мәктәбиндә апарылмыш белә бир јохламанын нәтичәләри илә охучулары таныш етмәк истәјирик. Әсил мәгсәдимиз һәммин мәктәбин јазы тәлими саһәсиндәки ишини тәнгид етмәкдән ибарәт дејил; бу өз јериндә. Истәјирик ки, мүәллимләримиз, мәктәб рәһбәрләри Јухары Халач мәктәби-

нин һеч дә тәк олмадығыны нәзәрә алсынлар; өз ишләриндә олан нөгсанлары да ачыг көзлә көрә билсинләр.

Азәрбајҗан дили вә әдәбијатдан јазы ишләринин вәзијәтини өјрәнмәк мәгсәдилә мүхтәлиф синифләрлә јохлама имла вә инша апарылмыш, шифаһи дәрсләр динләнилмиш, шакирдләрнин кечән дәрс илиндәки јазы дөфтәрләри, имтаһан јазы ишләри, чари дәрс илиндә јаздыглары јазылар, һабелә кечән ил вә бу ил апарылмыш сынаг јазы ишләри (сечмә јолла) јохланылмышдыр. Мәктәб фәнни методбирләшмәсинин фаалијәти, мәктәбдә Азәрбајҗан дили вә әдәбијаты фәнләринин тәдриси саһәсиндә көрүлмүш ишләр, нәһајәт, РХМШ-нын һәммин саһәдә һәјата кечирдији тәдбирләр өјрәнлиб әтрафлы тәһлил олунамүшдур.

Јохлама кәстәрмишдир ки, һәммин мәктәбдә чалышан бәзи мүәллимләр шакирдләрнин јазылы нитгини инкишаф етдирмәјә, онларла мүстәгил ишләмәк вәрдишләрә јаратмаға, јазы тәлимини тәкмилләшдирмәјә хусуси сәј кәстәриләр. Әһмәдаға Рәһимов, Әрәстун Мәһдијев јолдашлар белә мүәллимләрдәндир. Һәммин мүәллимләр шакирдләрнин савадындакы кәсир чәһәтләри арадан талдырмаға вә онларын јазылы нитгини инкишаф етдирмәјә хусуси сәј кәстәриләр.

Азәрбајҗан ССР Маариф Назирлији тәрәфиндән истәр 1968 — 1969-чу дәрс илиндә, истәрсә дә чари дәрс илинин I — II рүбләриндә көндәрилмиш сынаг јазы ишләри (шакирдләр памбыг топланышына чәлб едилмәсинә бахмајараг) вахтында јеринә јетирилмишдир. Кечән дәрс илиндә апарылмыш сынаг јазы ишләринин вәзијәти мәктәбин педагожи шура ичласында музакирә едилмишдир. Мәктәб директору вә тәдрис ишләри үзрә директор муавини вахташыры дил вә әдәбијат мүәллимләринин дәрсләриндә иштирак етмиш вә онларла мувафиг мәсләһәтләр вермишләр. Шакирдләрнин кечән илки јохлама дөфтәрләри, имтаһан јазы ишләри, чари дәрс илиндәки бүтүн дөфтәрләр мәктәбдә сәлигәли шәкилдә сахланылыр.

Тәәсүф ки, јазы тәлими саһәсиндә мәктәбин ишиндә нөгсанлар даһа чохдур. Апарылмыш јохлама јазы ишләри кәстәрди ки, V — X синиф шакирдләриндән әксәријәтинин јазы савады програм тәләбиндән хејли ашагыдыр. Мәсәлән, V а синифиндә (мүәллим Мә'руф Әлизадә јолдашдыр) имлада иштирак едән 29 нәфәрдән 7 нәфәри «4»; 8 нәфәри «3»; 6 нәфәри «2»; 8 нәфәри «1» гижмәт алмышлар. Һәммин мәктәбин

V б сифиндә (мүәллим Әлиһејбәт Һүсејнов јолдашдыр) 23 шакирддән 11 нәфәринин имласына, VIII б сифиндә исә 26 шакирддән 10 нәфәринин иншасына «2», «1» гижмәтләр верилмишдир.

Үмумијјәтлә, јохлама јазы ишләриндә иштирак едән 116 шакирддән 48-нин јазысы гејри-мүвәффәг гижмәтләрә лајиг көрүлмүшдүр. Мүвәффәгијјәт исә, әсасән, «3» гижмәтләрин һесабынадыр. Бу, ачыг-ашкар ону көстәрир ки, һәмнин мәктәбдә шакирдләрин бөјүк бир һиссәсинин јазы савады гејри-тәнаәтбәхшир.

Етираф етмәк лазымдыр ки, ил боју апарылмыш јохлама вә сынаг јазы ишләринин вәзијјәти дә буну тәсдиг етмәјә әсас верир. Мәсәлән, V б сифиндә (мүәллим Ә. Һүсејновдур) апарылмыш јохлама имлалардан бириндә 31 шакирддән анчаг 18 нәфәри иштирак етмиш, онларын исә 12 нәфәри «2» гижмәт алмышлар; сонрақы јазыларын да үмуми нәтичәләри бундан јахшы дејил.

V а сифиндә вәзијјәт даһа ачыначаглыдыр (мүәллим М. Әлизадә јолдашдыр). Тәкчә белә бир факты гејд етмәк кифајәтдир ки, бу сифиндә охујан 30 шакирддән 11 нәфәринин билији һеч II—III сифиләрин програм тәләбләри сәвијјәсинә галхмыр.

Шакирдләрин бөјүк бир һиссәси инша јазмагга чәтнлик чәкирләр. Хүсусән јухары сифиләр шакирдләринин иншаларында сәрбәстлик, мүстәгиллик чох зәифдир.

Мәлүмдүр ки, јухары сифиләрдә шакирдләрин јарадычылыг габилитәтин, фәрди үслубуну инкишаф етдирмәк, мүстәгил дүшүнмәк бачарығыны тәкмилләшдирмәк мөгсәдилә сәрбәст мөзуларда апарылан инша јазыларын әһәмијјәти бөјүкдүр. Лакин, тәәссүф ки, Ә. Һүсејнов, М. Әлизадә, С. Садыгов јолдашлар дәрс дедикләри сифиләрдә истәр кечән дәрс илиндә, истәрсә чари дәрс илиндә бир дәфә дә олсун сәрбәст мөзуда инша апармамышлар.

Јазы ишләринин јохланмасында вә гижмәтләндирилмәсиндә Азәрбајҗан ССР Маариф Назирлијинин «Гижмәт нормалары»нын позулмасы һалларына јол верилр. Мәсәлән, мүәллим Ә. Һүсејнов кечән илин декабр ајында V вә VII сифиләрдә апардыгы јохлама јазылары 14 јанварадәк, јәни II рүбдә апарылан јохлама јазы ишини III рүбдән 17 күн кечәндән сонра да јохламамышды. М. Әлизадә, С. Садыгов да бәзи јазы ишләрини вахтында тәсһий етмәмишдиләр.

Мүәллимләрин јохладыгы јазы ишләри јенидән нәзәрдән кечириләркән мәлүм олду ки, шакирдләрин бир чохуна шиширдилмиш гижмәтләр верилмиш вә јазылар сәһни јохланмышдыр. Мәсәлән, 19 нојабр 1969-чу ил тарихдә апарылан «Хосров вә Ширин» әсәриндә Ширин сурәтинин характеристикасы мөвзусунда инша јазыда, шакирдләрин әксәријјәти әдәби материалы дүзкүн шәрһ етмәмиш, сурәти сәчијјәләндрмәк әвәзинә, әсәрин сүжетини (һәм дә чох сәһни шәкилдә, 1—2 сәһифә) гәләмә алмышлар. Мүәллим Ә. Һүсејнов белә јазылары дүзкүн һесаб етмиш вә онлара шиширдилмиш гижмәтләр вермишдир. Һәмнин јазылар јенидән јохланыләркән, шакирд Н. М.-ин «4» гижмәтә лајиг көрүлмүш иншасында 17, шакирд Д. Н. јазысында 14 вә с. чидди фактик, орфографик, үслуб вә дургу ишарәләри сәһвләри ашкар едилмишдир.

Јохлама јазылардан бир дәфә белә мүвәффәг гижмәт алмајан шакирдләрә рүбләрдә, һәтта «4» гижмәт верилмәси һаллары ашкар едилмишдир. Савад сәвијјәси ашағы олан шакирдләрин сифиндән-сифә кечирилмәсини дә чидди нәгсанлардан бири кими гејд етмәк лазымдыр. Буна аид ашағыдақы фактлар көстәрмәк олар.

V а, V б сифиләриндә охујан, тәхминән, 30-дан артыг шакирдин савады програмын тәләбиндән гат-гат ашағыдыр. Тәкчә V а сифиндә 11 нәфәр сон дәрәчә савадсыз шакирд вардыр. Комисеја тәрәфиндән јаздырылан 220 сөздән ибарәт имлада X сифиләр шакирдләриндән Т. Г. 57, А. К. 35, П. С. 30, А. С. 23, С. О. 20, О. М. 18 сәһвә јол вермишләр. Бу шакирдләр, һәтта ән ади сөзләрин јазылыш гәјдаларыны белә билмирләр.

Адлары чәкилән мүәллимләр бир дә она көрә Назирлијин «Гижмәт нормалары»ны позурлар ки, онлар сәһвләр үзәриндә иш апармырлар, бәзән апарылан ишләр исә формал характер дашыјыр. Мәсәлән, С. Садыгов, М. Әлизадә, Ә. Һүсејнов чари дәрс илиндә апардыглары јохлама јазы ишләриндә бурахылан сәһвләрин арадан галдырылмасы илә әләгәдар иш көрмәмишләр.

Јазы ишләринин тәсһийиндә ән бөјүк вә бағышланылмас гүсур ондадыр ки, мүәллимләр мәлүм методик көстәришләрә риәјәт етмирләр, онлар шакирдләри өз сәһвләри үзәриндә дүшүнмәјә, фикри фәаллыг көстәрмәјә тәһрик едән тәсһий јолларындан (тәләимата ујғун) истифадә етмирләр. Сәһвләрин группашдырылмасы вә һесаба алынмасында формализ-

мә жол верир; сәһвләрин характерини нәзәрә алмырлар. Беләликлә, жазынын объектив гижмәтләндирилмәсиндә мүөжјән гүсурлара жол верирләр. Бунун нәтичәсиндә дә шакирдләрин жазыларындакы типик орфографик, үслуб вә дурғу ишарәләри сәһвләринин арадан галдырылмасы темпи жазыдан-жазыја, рүбдән-рүбә чох зәиф шәкилдә өзүнү көстәрир вә ејни характерли сәһвләр нөвбәти јохлама жазыларда дә тәкрар олу- нур.

Јухары Халач мәктәбиндә өјрәдичи жазылардан, демәк олар ки, чох аз истифадә олуноур. Мәсәлән, VI а синфиндә II рүбдә 6 өјрәдичи жазы әвәзинә чәми I, VIII б синфиндә 4 әвәзинә чәми I өјрәдичи жазы иши апарылмыш, VII б вә VII г синифләриндә исә 4 өјрәдичи жазыдан бириси белә јеринә јетирилмәмишдир. Башга синифләрдә бу чәһәтдән вәзијјәт даһа писдир.

Шакирдләрин жазы савадынын ашағы олмасынын сәбә- бини мүөжјән етмәк мәгсәдилә шифаһи дәрсләр динләниләр- кән мә'лум олду ки, һәмнин мүәллимләр һәлә дә Азәрбајчан дилинин тәдрисиндә әсас диггәти грамматикаја аид матери- алын өјрәдилмәсинә, әзбәрләдилмәсинә верирләр. Һәмнин фәннин тәдрисини нитг инкишафы үзрә ишләрлә, дүзкүн ја- зы гајдаларына аид вәрдишләрин инкишафы илә мөһкәм әлағәландирмирләр. Әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрә мөһкәм билик, әдәби әсәрләри мүстәгил тәһлил етмәк, мүстә- гил муһакимә јүрүтмәк, өз фикирләрини ардычыл, мәнтиги вә рабитәли ифадә едә билмәк вәрдишләри ашыламаға ла- зымы диггәт јетирмирләр. Жазылы чалышмаларын шифаһи чалышмаларла мүшајјәт едилмәсинә дә лагејд јанашылыр. Мәсәлән, VIII г синфиндә мүәллим Ә. Һүсәјновун, М. Фүзу- линин «Сөз» радифли гәзәлини тәдрис етдији дәрс, VII б син- финдә М. Әлизадәнин дәрсләри буну ашкар көстәрди.

Һәмнин мүәллимләрин дәрс дедији синифләрдә шакирд- ләрин жазы савадында чидди кәсирләрин мејдана чыхмасы бир дә о сәбәбдән ирәли кәлир ки, онлар күндәлик дәрсләри мүәсир тәләбләр әсасында тәшкил едилмәјә диггәт јетирмир- ләр.

Мәктәбдә аз-чох әјани вәсаит, техника тәлим вәситәлә- ри олдуғу һалда, бунлардан истифадә едилмәсинә диггәт је- тирилмир. Әкәр һалларда дәрсин хејли һиссәси кечмиш би- лијин тәкрарына верилир вә с.

Дәрсләрин бу чүр тәшкилинин сәбәби ондадыр ки, һә- мин мүәллимләр елми-методик вә педагожи әдәбијјаты мүн- тәзәм олараг изләмир, өз ишләринә мәс'улијјәтлә јанашмыр- лар. Мәһз буна көрә дә дәрс дедикләри шакирдләрин әкә- ријјәтинин билији, хүсусән жазы савады програмын тәләбләр- индән ашағы сәвијјәләдир.

Әкәр шакирдләрин жазы саһәсиндәки керилији, әсасән јухарыда адлары гејд едилән мүәллимләрин мәс'улијјәтсиз- лијјядән ирәли кәлирсә, башга бир сәбәби мәктәб рәһбәрли- јинин һәмнин саһәјә зәиф нәзәрәти илә әлағәдардыр.

Мәктәбдә Азәрбајчан дили вә әдәбијјатдан фәнни метод- бирләшмәсинин фәалијјәти јарытмаздыр. Жазы тә'лиминин дүзкүн елми әсаслар үзәриндә апарылмасына мәктәб рәһбәр- лији лазымы фикир вермир. Доғрудур, мәктәбдә кечән дәрс илиндә апарылмыш сынаг жазы ишләри мәктәбин педагожи шурасында мүзакирә едилмишдир, лакин һәмнин мүзакирә нөгсанлары арадан галдырылмасына бир о гәдәр дә тә'сир көстәрмәмишдир.

Бүтүн јунлар ону көстәрир ки, Јухары Халач мәктәби- нин рәһбәрләри вә дил-әдәбијјат мүәлимләри өзләри үчүн лазымы нәтичәләр чыхармалы вә нөгсанлары арадан галдыр- маг үчүн чидди тәдбирләр көрмәлидирләр.

Гој јухарыда гејд етдикләримиздән, бөјүк шаиримиз Са- бирин тә'бири илә десәк, «әјинәдә өзүнү әјри көрәнләр» дә мүөжјән нәтичәләр чыхармағы унутмасынлар.

ГОШАСУАЛЛЫГ ВЭ ОНУН ГРАММАТИК ТЭҢЛИЛИ ЧЭТИНЛЭШДИРМЭСИ

Досент Набат АБДУЛЛАЕВА

Орта мектебдэн институт аудиториаларына гэдэр шакирдлэр грамматик тэһлил заманы бэ'зи чэтинликлэрэ раст кэлрлэр. Нэм морфоложи, нэм дә синтактик тэһлил заманы баш верэн бу чэтинлик грамматик материалын дэгиг өррэнлэмсинэ мане олур. Шакирдлэр нитг һисслэри јахуд чүмлэ үзвэринэ аид дэрсликдэ верилмиш нээри материалы тэчрүбэдэ дэгиглэширмэкдэ чэтинлик чэкир, бэ'зэн сөһвэ дә јол верирлэр. Белэ вэзијјэт чох вахт морфоложи суалы илэ синтактик суалы мүхтэлиф олан сөзүн тэһлили заманы баш верир. Бу чэтинлији арадан галдырмаг үчүн грамматик тэһлилдэки бэ'зи спесифик инчэликлэри билмэк лазымдыр. Сөзүн гошасуалыгынын, даһа доғрусу, ејни сөзэ ики суал вермэјин мүмкүн олмасынын бир нечэ сәбәби вардыр.

Ајдындыр ки, нэм морфоложи, нэм дә синтактик тэһлил чүмлэ инчэриндэ апарылыр. Нэтта орта вэ али мектеб тэләбэлэринин ана дилиндэн имтаһан билетлэринин бир суалы верилмиш чүмлэнин ја морфоложи, ја да синтактик тэһлили олур. Морфоложи тэһлил заманы чүмлэдэки сөзлэрин бирбиринэ олан мүнасибэти нээрә алынмадан чүмлэнин илк сөзүндэн башлајараг сона доғру һәрәкэт едиллр.

Мәсәлән, Мүсаһибим Фирузәјә диггәтлэ бахырды (Ч. Ч.) —чүмлэси ашағыдакы кими морфоложи тэһлил олунур.

1. мүсаһибим — исимдир, садәдир, I шәхсин һисбәтидир, үмүндир, исмин адлыг һалындадыр.

2. Фирузәјә — исимдир, садәдир, хүсуендир, исмин јөнлүк һалындадыр.

3. диггәтлэ — зәрфдир, исимдән дүзөлән дүзәлтмә зәрфдир, тәрзи-һәрәкәт зәрфидир.

4. бахырды — фе'лдир, мүрәккәб хәбәр формасынын һекајәсидир, III шәхсин тәкидир, мә'лум нөвдүр, тә'сирсиздир, тәсдигдир.

Јухарыда верилмиш чүмлэдэки сөзлэр сыра илэ әввәлдән сона гэдәр тәчрид едилмиш шәкилдэ тәһлил едилди. Лакин морфоложи тәһлил заманы бу чүр тәчрид едилмә чүмлэлэрин һамысында мүмкүн олмур. Белэ ки, һеч бир формал әләмәти олмајан бэ'зи сифәтләрлэ зәрфләр гарышыр. Одур ки, тәчрид едилмиш шәкилдэ бу чүр сөзлэрин һансы нитг һиссәсинә аид олмасыны мүәјјәнләширмәк чэтин олур. Белэ һалларда, әлбәттә, әләмәт билдирән бу сөзлэрин әләмәтләндирији сөзә бахмаг лазымдыр. Әләмәт билдирән сөзүн дүзкүн мүәјјәнләширилмәсинә ондан сонра кәлән сөз дә көмәк едә биллр.

1. Сәнин башга сәнәтин дә вар.

2. Сәндән башга Наркилә дә бу кәнддә јашајырды.

3. Она елэ кәлди ки, сәдр пәмбыгыған машынларын кәтирилмәсинә башга сәбәбләр үзүндән е'тираз едир. (С. Әһмәдов, «Аран»).

4. Артыг таһаһ баш јарар (аталар сөзү).

5. Сәдр бундан артыг һеч бир сөз демәјиб ајаға галхды (С. Әһмәдов, «Аран»).

I—II—III чүмлэләрдәки башга сөзүнү мүәјјәнләширәркән мүтләг әтрафындакы сөзләрә нээр салмаг лазымдыр. I вэ III чүмлэдә башга сөзү сәнәтин вэ сәбәбләр сөзүндән әввәл кәләрәк бу сөзлэри әләмәтләндирир, һансы? суалына чаваб олур. Одур ки, сифәтдир. II чүмлэдә исә башга сөзү сөзүндән сонра кәлән Наркилә сөзүнә аид олмајыб, өзүндән әввәл кәлән сәндән сөзүнә гошулмушдур, һеч бир морфоложи суала чаваб ола биллр. Өзүндән әввәл ишләнән сәндән сөзүнүн суалы илэ тәкяр олунур (кимдән башга), өзүндән әввәлки сөзү исмин чышылыг һалында тәләб етмишдир. Еләчә дә IV—V чүмлэдәки артыг сөзү әтрафындакы сөзлэрин көмәји илэ мүәјјәнләшә биллр. IV чүмлэдәки артыг сөзү таһаһ исминин әләмәтини билдирдији үчүн сифәт, V чүмлэдәки артыг сөзү исә бундан сөзүнә гошулдуғу үчүн гошмадыр.

Јухарыдакы нүмунәлэрин тәһлилиндән көрүндүјү кими чүмлэни морфоложи чәһәтдән тәһлил етдикдә сөзләрә һәмишә тәчрид едилмиш шәкилдэ јанашмаг мүмкүн олмур. Әлбәттә, белэ вэзијјэт чох аздыр. Лакин аз да олса дилимиздә мөвчуддур.

Грамматик төһлил заманы гошасуаллыгын эмэлэ кэлмәси сәбәби сөзүн нитг һиссәси кими чүмлэдәки синтактик вәзифәси илэ әлагәдардыр.

Әкәр бир нитг һиссәси чүмлэдә өз синтактик вәзифәсиндә ишләнирсә, о заман һәмнин сөзә һәм морфоложи, һәм дә синтактик төһлил заманы ејни суал (бир чүр) верилдр. Белә ки, исим чүмлэдә әсасән мүбтәда, тамамлыг вә хәбәр вәзифәсиндә, сифәт исә әсасән тәјин вәзифәсиндә ишләнәр. Лакин исим вә сифәт јухарыдакы вәзифәдән әлавә, чүмлэдә башга үзв вәзифәсиндә дә ишләнә биләр. Демәк, әкәр бир нитг һиссәси чүмлэдә башга нитг һиссәсинин әсас синтактик вәзифәсиндә ишләнәрсә, о заман һәмнин сөз грамматик төһлил заманы ики мүхтәлиф суала чаваб верир.

Төләбәләри долашдыран, сәһв төһлилэ сәбәб дә мәнз бурадан башлајыр.

Мәсәлән: **Мәрмәр пилләкан салынды**, чүмләсини морфоложи төһлил етдикдә **мәрмәр** вә **пилләкан** сөзү нә? суалына, **салынды** сөзү исә нә етди? суалына чаваб олачагдыр. Һәмнин чүмләни синтактик төһлил етдикдә исә **салынды** сөзү (хәбәр), нә етди? суалына, **пилләкан** сөзү (мүбтәда) нә? суалына, **мәрмәр** сөзү (тәјин) исә **һансы?** суалына чаваб верәчәкдир.

Һәмнин төһлилдән көрүндүјү кими **мәрмәр** сөзү исимдир вә әсас синтактик вәзифәсиндә ишләнмәмишдир. О, сифәтин әсас синтактик вәзифәсиндә (тәјин) ишләнмишдир. Одур ки, бу сөзә һәм нә? һәм дә нечә? суалынын верилмәси чох тәбиндир. **Мәрмәр** исми илэ јанашы ишләнән пилләкан исми өзүнүн әсас синтактик вәзифәсиндә (мүбтәда) ишләндији үчүн бу сөзүн һәм морфоложи, һәм дә синтактик суалы ејнидир.

Орта мәктәбдә истәр морфолокијада (нитг һиссәләрини), истәрсә дә синтактисдә (чүмлә үзвләрини) тәдрис едәркән бу мәсәләдән бәһс етмәк имкан дахилиндәдир. Белә ки, сифәти тәдрис едәркән онун исимлә јанашы ишләниб исмин әләмәтини билдирмәси, исимлә ишләнәрәк дәјишмәмәси, лакин мүәјјәнләшдирдији исимсиз ишләнәркән һәмнин исмә анд олан чәм, мәнсубијјәт вә һал шәкилчиләрини гәбул етмәси шакирдләрә чатдырылмалыдыр.

Мәсәлән: **Гырмызылар ағлара галиб кәлди** чүмләсиндә **гырмызылар** вә **ағлар** сифәти өзүнүн әсас синтактик вәзифәсиндә (тәјин) ишләнмәмишдир. Бу сөзләр сифәтин дејил, исмин әсас синтактик вәзифәсиндә (мүбтәда вә тамамлыг) ишләндији үчүн гошасуаллы олур. Кимләр галиб кәлди (гырмызылар—мүбтәда), кимләрә галиб кәлди (ағлара—тамамлыг).

Сифәт нә вахт әшјавиләшдир? Сифәтин әләмәтләндирдији сөз (исим) охучу вә ја динләјичијә мәлүм олдуғу заман исим һәр дәфә тәкрар едилмир, ихтисар олунур. Сифәт мүәјјәнләшдирдији исми атдыгда, ихтисар етдикдә, һәмнин исмин грамматик категоријасыны гәбул едир. Бу процес сифәтин исимләшмәси, исим әвәзиндә ишләнмәси, әшјавиләшмәси адланыр.

Мәсәлән: **Ағыр бағламалары мәнә вер, јүнкүл бағламалары сән апар** — чүмләсиндә сифәт (ағыр, јүнкүл), исмин әләмәтини билдирдији үчүн онунла јанашы ишләнмиш, чәм вә һал шәкилчиси гәбул етмәмишдир. Һәмнин чүмләнин **ағырлары мәнә вер, јүнкүлләри сән апар** вариантында исә сифәт (ағырлары, јүнкүлләри) әшјанын, исимсиз (бағламалары) ишләнмишдир. Исим ихтисар едилдији үчүн онун кәмијјәт (-лар) вә һал (тәсирлик һалы) шәкилчисини сифәт гәбул етмишдир. **Ағырлары мәнә вер, јүнкүлләри сән апар** чүмләсиндә **ағырлары** вә **јүнкүлләри** сөзүнә нәләри? һансылары? гошасуал верилмәсинин сәбәби сифәтин өз әсас синтактик вәзифәсиндә дејил, чәм вә һал шәкилчиси гәбул етмәклә әшјавиләшмәси вә исмин синтактик вәзифәсиндә ишләнмәсидир.

Сәј бәһсини тәдрис едәркән дә бу чүр изаһат вермәк олар. Мигдар сәјларынын һәм исимлә, һәм дә исимсиз ишләнә билмәси, исимлә ишләндикдә мәнсубијјәт вә һал шәкилчиси гәбул едә билмәмәси, исимсиз ишләндикдә кәмијјәтини мүәјјәнләшдирдији исмин һал вә мәнсубијјәт шәкличисини гәбул етдијини јухарыдакы кими изаһ етмәк ләзымдыр.

Үчдән икнини чых чүмләсиндә дә сәј кәмијјәтини мүәјјәнләшдирдији исми (үч гәләмдән ики гәләми чых) ихтисар етмиш, онун һал шәкилчисини (чыхышыг вә тәсирлик) гәбул етмәклә әшјавиләшәрәк исмин әсас синтактик вәзифәсиндә ишләнмишдир. Буна көрә дә нәдән? нәји? нечәдән? нечәни? суалыны вермәк олур.

Исим, сифәт, сәј вә башга нитг һиссәси нә вахт өзүнүн әсас синтактик вәзифәсиндә ишләнмир?

Әкәр исим 1 нөв тәјини сөз бирләшмәсинин биринчи тәрәфиндә кәләрсә, о заман сифәтин әсас синтактик вәзифәсиндә ишләнәр, ја ни тәјин олур.

Мәсәлән, **Панел биналар, зәлзәләјә даш бинадан даһа чох давамлы олур** чүмләсиндә даш исми 1 нөв тәјини сөз бирләшмәсинин (даш бина) биринчи тәрәфи олуб, бина сөзүнү тәјин едир, һансы? суалына чаваб олур.

Сифәт вә сәј исә әшјавиләшдикдә — мүәјјәнләшдирдији сөзү атдыгда, онун грамматик категоријасыны гәбул етмәклә

һәмнн сөзүн синтактик суалыны да көтүрүр; **26-лары вәһши-чәсинә күлләләдиләр**, чүмләсиндә **Бакы комиссарларыны** бир-ләшмәсн ихтисар едилмишдир. Бу бирләшмәдәки чәм (лар) вә тә'сирлик һалын шәкилчиси (ы) исә ихтисар едилмәмиш, ону сај гәбул етмишдир.

Беләликлә дә, сај исимләшмишдир. Одур ки, бу чүмләдә нечәләри? суалы дејил, әшја аилајышы јарадан кимләри? суалы мејдана чыхыр. Бу да **26-лары** сөзүнүн синтактик суалы-дыр. Һәмнн чүмләдә сај (26-лары) исмин әсас синтактик вәзифәсиндә (тамамлыг) ишләнмишдир. Јахуд: **Бешдән үчү чых** чүмләсиндә дәфтәрдән, гәләмдән, алмадан, дәфтәри, гәләми, алманы сөзләри ихтисар едилмишсә дә, һәмнн сөзләрин һал шәкилчисини (дән, ү) сај гәбул етмиш вә онун әсас синтактик вәзифәсиндә ишләнмишдир.

Демәк, бир сөз чүмлә дахилиндә ики чүр суалын верил-мәси әсәсән нитг һиссәсинин чүмләдәки вәзифәсиндән асылы олараг мејдана кәлир.

Әкәр нитг һиссәси чүмләдә әсас вәзифәсиндә ишләнмиш-сә, о заман сөзүн һәм морфоложи, һәм дә чүмлә үзвүнә верил-ән суалы ејни олачагдыр.

Әкәр нитг һиссәси өзүнүн әсас синтактик вәзифәсиндә де-јил, башга бир нитг һиссәсинин әсас синтактик вәзифәсиндә ишләнәрсә, о заман һәмнн сөзүн морфоложи суалы илә онун синтактик суалы мүхтәлиф олачагдыр.

Мәсәлән: Даш бина тикилди.

Мөрмәр пилләкан салынды.

Тахта гашыг сынды — чүмләләриндә даш, мөрмәр вә тах-та исимләри исмин әсас синтактик вәзифәләриндә дејил, сифә-тин әсас синтактик вәзифәсиндә ишләндији үчүн бу сөзләрин тәһлили заманы гошасуаллыг мејдана кәләчәкдир. Бина, пил-ләкан, гашыг, сөзләри исә исмин әсас синтактик вәзифәсиндә ишләндији үчүн бунларын һәм морфоложи, һәм дә синтактик суалы ејни олачагдыр.

Чүмлә үзвләрини, онларын ифадә васитәләрини тәдрис едәркән мүәллимләр һәмнн мәсәләјә јенидән гајыда биләрләр.

Бакынын Нәсими рајонундакы 240 нөмрәли мәктәбин VIа синфиндә (фәнн мүәллими Шәргижә Зејналовадыр) јер зәрф-лијини кечән заман бу чүр гошасуаллыга раст кәлдик.

Дәрсликдә гејд едилир ки, «Бә'зән ики јер ады билдирән сөз бир-бири илә мүгајисә едилдији заман... икинчиси һара-дан?... ејни заманда нәдән? суалына чаваб вердији вә мүгаји-

сә билдирдији үчүн, тамамлыг олур. Мәсәлән: Бакы Киров-абаддан бөјүкдүр»¹.

Мүәллим бу мүнәсиб имкандан истифадә едәрәк ујғун чүмләләр үзәриндә тәһлил вә мүгајисә етмәк јолу илә изаһа-тыны дәринләшдирир, гошасуаллыгын әмәлә кәлмә сәбәбини, тәһлил заманы чүмлә үзвүнүн дәгиг мүәјјәнләшдирилмәси јо-луну шакирдләрә чатдыра биләр.

Бакы Кировабаддан бөјүкдүр.

Гәсәбә шәһәрдән кичикдир.

Стәкан нәлбәкидән истидир.

Гашыг газандан сојугдур, —

чүмләләрини тәһлил едәк. Һәмнн чүмләләрин хәбәри (бөјүк-дүр, кичикдир, истидир, сојугдур) сифәтлә, мүбтәда (Бакы, гәсәбә, стәкан, гашыг) вә тамамлыгы (Кировабаддан, шәһәр-дән, нәлбәкидән, газандан) исимлә ифадә олуномушдур. Бу чүмләләрин һамысында мүбтәда илә тамамлыг (Бакы Киров-абаддан, гәсәбә шәһәрдән, стәкан нәлбәкидән, гашыг газан-дан) мүгајисә олурур вә тамамлыглар исмин чыхышлыг һа-лындадыр. Бүтүн бу охшар чәһәтләрлә јанашы фәргли чәһәт ондадыр ки, биринчи (Бакы, Кировабаддан бөјүкдүр) вә икин-чи (гәсәбә шәһәрдән кичикдир) чүмләдәки мүбтәда (Бакы, гә-сәбә) вә тамамлыглар (Кировабаддан, шәһәрдән) јер билди-рән исимлә, үчүнчү (стәкан нәлбәкидән истидир) вә дөрдүнчү (гашыг газандан сојугдур) чүмләдәки мүбтәда (стәкан, га-шыг) вә тамамлыг (нәлбәкидән, газандан) әшја ады билди-рән исимлә ифадә олуномушдур. Одур ки, нәлбәкидән вә газан-дан сөзләринә (стәкан) нәдән? (истидир), (гашыг) нәдән? (ки-чикдир) суалы верилдији һалда, Бакы нәдән? дејил, һарадан? бөјүкдүр, гәсәбә һарадан? кичикдир суалы верилир.

Мүәллим мәһз бурада исмин суалларыны (ким? нә? һа-ра?) шакирдләрин јадына салмалы вә изаһ етмәлидир ки, һа-радан? Кировабаддан, шәһәрдән сөзүнүн морфоложи суалы, нәдән? исә синтактик суалыдыр. Гошасуаллыга сәбәб бу мү-гајисә объектләринин јер билдирән исимлә ифадә олуномасы-дыр.

Инди ејни сөзләри фе'ли хәбәрли чүмләләрдә ишләдәк.

¹ М. Ширәлијев вә М. Һүсәјизадә, «Азәрбајҗан дилинин грамматикасы», 6—8-чи синфләр үчүн, Бакы, 1969, сәһ. 62.

Бачым Кировабаддан кэлди.
Гонаглар шәһәрдән кетди.
Стәканы нәлбәкидән көтүрдүм.
Гашығы газандан чыхартдым.

Бу чүмлөлөрдә дә эввәлки чүмлөлөрдә олдуғу кими Кировабад, шәһәр, нәлбәки, газан исимләри чыхышлыг халында ишләнмишдир.

Лакин эввәлкиндән фәргли олараг бурада ики исим мүгајисә едилмир. Дикәр тәрәфдән фе'ли хәбәрин јерини билдирдији үчүн һарадан? (Кировабаддан, шәһәрдән) вә нәдән? (нәлбәкидән, газандан?) суалына чаваб олса да јер зәрфлијидир. Мүәллим шакирдләрә чатдырмалыдыр ки, һарадан? Кировабаддан вә шәһәрдән сөзүнүн һәм морфоложи, һәм дә синтактик суалыдыр, нәдән? суалы нәлбәкидән, газандан сөзүнүн морфоложи, һарадан? суалы иә синтактик суалыдыр.

Нәсими рајонунун 240 нөмрәли мәктәбинин VI синфиндә тәјинин ифадә васитәләрини кечәркән исимлә ифадә олунмуш тәјинләрин (мүбтәдаја аид олдуғда) мүбтәда илә гарышдырылмасы халына раст кәлдик. Бу сәһвин сәәббини өјрәнмәк мәгсәди илә шакирдләрә дәрсликдә олан Мүһәндис Султанов дәри палтосуну кејди вә буруға тәрәф кетди чүмләси илә јанашы Мүәллим гардашым кәлди, һәким бачым кетди. Алим гоншум дүнән бизә кәлмишди. Бригадир Муса да ичласда чыхыш етди чүмлөләринин тәһлили апарылды. Нәтичәдә көрүндү ки, нәинки тәһсилдә зәиф олан шакирдләр, һәтта, јахшы охујанлар да тәјинлә мүбтәданы гарышдырмышдылар. Белә ки, шакирдләр ким дәри палтосуну кејди? суалына Султанов эвәзинә мүһәндис, ким кәлди суалына гардашым эвәзинә мүәллим, ким кетди суалына бачым эвәзинә һәким, ким дүнән бизә кәлмишди суалына гоншум эвәзинә алим, ким ичласда чыхыш етди суалына Муса эвәзинә бригадир чавабыны вердиләр.

Бунун сәәбби нәдир?

Шакирдләрлә һәм јазылы, һәм дә шифаһи сорғу мүшаһидәләри белә бир гәнаәгә кәтириб чыхарыр ки, бунун башлыча сәәбби дилимизин гајда-ганунларына аид шакирдләрә мә'лум олан биликләрин (мүбтәданын хәбәрдән эввәл кәлмәси, мә'лум суалына чаваб олмасы, исмин адлыг халында ишләнмәси, мүбтәда илә хәбәрин шәхсә вә кәмијјәтә көрә узлашмасы) онлар тәрәфиндән һәр јердә, һәр заман механики тәтбиг едилмәсидир. Белә сәһвләрин дүзәлиши бөјүк усталыг тәләб едир.

Мүәллимин изаһы шакирдләрә өјрәдилмиш эввәлки билкләри дәринләшдирмәклә јанашы верилмиш чүмлөләрдәки тәјини ифадә едән исимләрин (мүһәндис, мүәллим, һәким, алим, бригадир) мүбтәданы ифадә едән исимләрдән (Султанов, гардашым, бачым, гоншум, Муса) фәргләнән чәһәтини габарыглашдырмагдыр.

Шакирдләрә чатдырмаг лазымдыр ки, һәмин чүмлөләрдәки тәјини ифадә едән исимләр сәнәт вә вәзифә ады билдирир, мүбтәданы ифадә едән исимләр иәә шәхс билдирир. Тәјини ифадә едән исимләр мүбтәданы ифадә едән исимләрә нисбәтән үмумилик, гејри-мүәјјәнлик билдирсә дә бунлар мүбтәданы өзүнә охшарлардан фәргләндирмәк үчүн ишләнмишдир.

Јухарыдакы чүмлөләрдә иш, һал, һәрәкәт (кејди, кәлди, кетди, чыхыш етди) үмумијјәтлә, мүһәндис, мүәллим, һәким, алим, бригадирә аид һөкмү дејил, мәһз Султанов, гардашым, бачым, гоншум, Мусаја аид һөкмү билдирир. Бурада тәјини ифадә едән мүһәндис сөзү Султанову, мөвчуд султановлардан, мүәллим сөзү гардашым сөзүнү дикәриндән, һәким сөзү бачым сөзүнү башгаларындан фәргләндирмәк үчүн ишләдилмишдир.

Демәк, һәм морфолокија, һәм дә синтаксисин тәдрисиндә јери кәлдикчә белә мүгајисәләр апарыларса, грамматик гәһлил заманы әмәлә кәлән ашлашылмазлыг (тамамлыгын зәрфлик, зәрфлијин тамамлыг, тәјинин мүбтәда һесаб едилмәси) арадан галдырылмыш олар.

ГРАММАТИК ЧӨНӨТДӨН ЧҮМЛӨ ҮЗВЛЭРИ ИЛӘ БАҒЛЫ ОЛМАЈАН СӨЗЛӘРДӘ ДУРҒУ ИШАРЭЛЭРИНИН ТӘДРИСИНӘ ДАИР

Досент М. М. ҺӘСЭНОВ

Грамматик чөһөтдөн чүмлө үзвләри илә бағлы олмајан сөзләрдә дурғу ишарәләринин тәдриси әмәли әһәмийјәтә маликдир. Әввәлә, шакирдләр бу ғәјдалары јахшы өјрәндикдә өз јазылы нитглериндә хитаблардан, ара сөз вә ара чүмлөләрдән, нидалардан вә с. бачарыгла истифадә едирләр ки, бунун да јазылы нитгин үслубча зәнкин, мөзmunча долғун олмасында бөјүк ролу вардыр. Икинчиси, шакирдләр бу ғәјдаларын тәдриси заманы грамматик чөһөтдөн чүмлө үзвләри илә бағлы олмајан сөзләрин тәләффүз ғәјдалары, фасилә вә интонасија хүсусийјәтләри илә дә таныш олурлар ки, бу да шакирдләрнин ифадәли оху вә шифаһи нитг мөдәнијјәтини жүксәлтмәјә көмәк едир. Үчүнчүсү, бу ғәјдаларын тәдриси ејни заманда грамматикадан кечилән бир сыра мөвзуларын (грамматик әләғәләр, чүмлө үзвләри вә с.) дәриндән вә шүурлу мәнимсәнилмәсинә дә имкан јарадыр.

Лакин бүтүн бунлара бахмајарағ, грамматик чөһөтдөн чүмлө үзвләри илә бағлы олмајан сөзләрдә дурғу ишарәләринин тәдриси вәзијјәти мәктәбләримиздә һәлә дә истәнилән сәвијјәдә дурмуғ. Биз һәммин мәғаләдә јалныз хитабларда, ара сөз вә ара чүмлөләрдә дурғу ишарәләринин тәдриси мәсәләләриндән бәһс едәчәјик.

Хитабларда дурғу ишарәләринин тәдриси һағгында

Мүасир Азәрбајчан јазысында хитаблар чүмләннин әсас үзвләриндән мүхтәлиф ишарәләрлә, мәсәлән: веркүл, нида, нөгтә, чох нөгтә, тире вә с. ишарәләрлә ајрылыр. Бу ишарәләрдән һәр биринин хитабларда ишләнилмәси чағырыш вә

мүрачиәтин характериндән, хитаб едән шәхсин мәғсәд вә мәрамындан, руһи вәзијјәтиндән вә бунлардан доған интонасија вә фасиләдән асылыдыр. Хитаблары чүмлә үзвләриндән ајыран бу ишарәләр ичәрисиндә ән фәалы веркүл вә нида ишарәләридир. Она көрә дә орта мәктәбдә хитабларда дурғу ишарәләрини тәдрис едәркән, әсасән, бу ики ишарә үзәриндә дајанмағ лазым кәлир.

Шакирдләр хитабларда дурғу ишарәләринин ишләдилмәси ғәјдаларыны нәзәри чөһөтдән әзбәр билсәләр дә, практик оларағ һәммин ғәјдалары јазыја тәтбиғ етмәкдә чәтинлик чәкир вә бир чох һалларда сәһвә јол верирләр. Бунун башлыча сәбәбләри ашағыдакылардыр:

1. Шакирдләр чох вахт хитабла мүбтәданы ғарышдырыр вә бунун нәтичәсиндә дә дурғу ишарәси сәһвинә јол верирләр. Бу чәтинлији арадан ғалдырмағ үчүн, әввәлә, хитабларын тәдрисинә башларкән (һәм дә анчағ хитабларын дејил, үмумийјәтлә чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөзләрин тәдрисинә башларкән) грамматик әләғәләри (јанашма, узлашма, идарә) вә садә чүмләннин тәркибини шакирдләрә әсаслы шәкилдә тәқрар етдирмәк лазымдыр. Чүнки чүмләдә бу вә ја дикәр сөзүн хитаб, јахуд мүбтәда олдуғуну мүәјјән етмәк үчүн грамматик әләғәләри вә садә чүмләннин тәркибини јахшы билмәјин бөјүк әһәмийјәти вардыр.

2. Хитаб мөвзусунун бүтүн тәдриси мүддәтиндә мүәллим мүғажисәли синтактик тәһлилдән кениш истифадә етмәлидир. Мүғажисә үчүн илк мәрһәләдә елә чүмлөләр алынмалыдыр ки, онларын тәркибиндә ејни сөз вә ја сөз бирләшмәси бир һалда хитаб, дикәр һалда исә мүбтәда вәзифәсиндә ишләнмиш олсун. Бәзән белә чүмлөләри шакирдләрнин өзләринә дә дүзәлтдирмәк лазымдыр. Мәсәлән, шакирдләрә ики-үч сөз вә ја сөз бирләшмәси верилир вә тапшырылыр ки, һәммин сөз вә ја сөз бирләшмәләрини мүбтәда вәзифәсиндә ишләтмәклә нәгли чүмлөләр дүзәлтсинләр. Дүзәлдилмиш чүмлөләр тахтаја вә дәфтәрләрә јазылыр. Сонра бу чүмлөләри суал вә әмр чүмлөләринә чевириб, орадакы мүбтәда вәзифәсиндә ишләдилән сөзләри хитаб вәзифәсиндә ишләтмәк тәклиф едилир. Дүзәлдилмиш чүмлөләр әввәлки чүмлөләрин ғарышында ајрыча сүтунда јазылыр, тәһлил вә мүғажисә едилир.

3. Хитабла мүбтәданын фәргини мәнимсәтмәк ишиндә хитабларын фасилә вә интонасијасыны шакирдләрә өјрәтмәјин дә бөјүк әһәмийјәти вардыр. Һәм дә бурада әсас диггәт интона-

сијаја верилмелидир. Чүнки мәнанын тәләбинә көрә бә'зән мүбтәдалардан сонра да фасилә едилир вә јазыда веркүл го-јулур. Белә һалда һәмнин сөзүн мүбтәда вә ја хитаб олдуғуну мүәјјәнләшдирмәк үчүн интонасија даһа фәал рол ојнајыр. Мәсәлән:

Уста, Бајрамы јанына чағыр.

Уста, Бајрамы јанына чағырды.

Көрүндүјү кими, бу чүмлөләрин һәр икисиндә уста сөзүндән сонра фасилә едилир вә јазыда веркүл гојулмушдур. Лакин биринчи чүмлөдә уста сөзү мүрачиәт билдирән јүксәк интонасија илә дејилдији үчүн хитаб, икинчи чүмлөдә исә ади интонасија илә дејилдији үчүн мүбтәдадыр.

Хитабла мүбтәда арасындакы фасилә вә интонасија фәртинин өјрәтмәк, беләликлә дә шакирдләрин ифадәли оху вә нитг мәданијјетини јүксәлтмәк мәгсәди илә техники васитәләрдән, хүсусән магнитофон лентләриндән истифадә етмәк јахшы фајда верир.

Хитабларда бурахылан дурғу ишарәси сәһвләринин бир гисми дә мүрәккәб хитабларла әлағәдардыр. Белә ки, мүрәккәб хитабларын бир гисми 3—4 вә даһа артыг сөздән ибарәт олдуғуна көрә шакирдләр хитабла ондан асылы олан сөзләр и фәргләндрмәкдә чәтинлик чәкир вә дурғу ишарәси сәһвинә јол верирләр. Она көрә дә мүәллим мүрәккәб хитабларын тәдриси үзәриндә бир гәдәр кениш дајанмалы вә хитабла ондан асылы олан, јәни ону изаһ едән сөзләр и фәргләндрмәји шакирдләрә өјрәтмелидир. Бу мәгсәдлә садә хитаблары кенишләндрмәк, јәни мүрәккәб хитаблара чевирмәк үзрә чалышмалар апармаг даһа фајдалыдыр. һәм дә елә етмәк лазымдыр ки, шакирдләр садә хитаблары мүрәккәб хитаблара чевирәкән мүрәккәб хитаблары тәдричән даһа чох сөзлә ифадә етсинләр. Мәсәлән, белә:

1. Шанлы пајтахтым Бақы, сеvirәм мән сәни чандан, үрәкдән!
2. Күнәшли Азәрбајҗанымын шанлы пајтахты Бақы, сеvirәм мән сәни чандан үрәкдән вә с.

1. Бақы, сеvirәм мән сәни чандан, үрәкдән!

Хитабларда бурахылан дурғу ишарәси сәһвләринин диҗер гисми дә хитабларын ишләнмә хүсусијјәти илә бағлыдыр. Белә ки, бә'зи чүмлөдә бир дејил, бир нечә хитаб ишләнир вә һәмнин хитабларын арасында да мүәјјән дурғу ишарәлери гојулмалы олур. Шакирдләр јазы заманы бу ишарәлери дүзкүн

ишләтмир вә сәһвә јол верирләр. Чүмлөдә бир нечә хитабын ишләнмәси мүхтәлиф формаларда өзүнү көстәрир. Мәсәлән, онлары бир һиссәси ејни хитабын тәҗраыи шәклиндә, бир һиссәси һәмчине хитаб шәклиндә, бир һиссәси хитаб вә онун әлавәси шәклиндә вә с. ифадә едилир. Әлбәттә, белә хитаблардан һәр биринин өзүнә мәхсус ишләнмә мәғамлары, интонасија хүсусијјәтлери вә дурғу ишарәси гајдалары вардыр. Мәсәлән, тәҗраар олунан хитаблар, әсасән, емосионал везијјәт јаратмаг мәғамында ишләнир; чох вахт бир-биринин ардынча кәлир, араларына, әсасән, веркүл ишарәси гојулур. Ејни сәс тону исә тәләффүз едилир. Мәс.: «Ата, ата! Ешидирәнми, тызына сәндән сонра нәләр дејирләр? Көзәл Бақы, көзәл Бақы, сөјлә сәндә нә сирр вар?» (С. В.).

Хитаб вә онун әлавәси шәклиндә ифадә едилән хитаблар мүрачиәт олунан шәхс вә әшјаны даһа да конкретләшдрмәк мәғамында ишләнир, бир-биринин ардынча кәлир, араларына веркүл, тире вә ја нидә ишарәси гојулур. Конкретләшдричи хитаб бир гәдәр гүввәтли тәләффүз едилир. Мәсәлән:

«Еј гыш, еј илк баһарын сәрт бахышлы гардашы, Сәни аддымларындыр чанландыран дағ-дашы» (С. Р.);
«Нахчыван! Еј ше'рин сөзүн вәтәни,
Чағыр улдузлар да сәчдәјә кәлсин» (И. Сәфәрли);
«Азәрбајҗан — Шән дијар, одлар вәтәни,
Үрәјимлә, чанымла сеvirәм сәни» (С. Р.).

Бә'зән конкретләшдричи хитаб чүмләнин сонунда кәлир. Белә һалда әввәлинчи хитабдан сонра һисс-һәјачанын дәрәчәсиндән асылы олараг веркүл вә ја нидә ишарәси, сонунчу хитабдан әввәл исә веркүл ишарәси гојулур. Мәс.: «Әдаләт! Јашыдларына кәлин-кәлин ојнамалы вахтында сәни чөлләрә саланлары таныјырсанмы, тызым!» (М. Ч.).

Һәмчине хитаблар ејни вахтда бир нечә шәхсә вә ја әшјаја мүрачиәт етмәк мәғамында ишләнир, араларына веркүл гојулур, садәләјычы, һәм дә хитаба мәхсус чағырыш—мүрачиәт интонасијјасы илә ифадә едилир. Мәс.:

«Чүмшүд дајы, Гәһрәмән, Меһди, Гоча,
Тез олун бағлајын ону аҗача» (С. Р.).

Мүәллим чүмлөдә бир нечә хитабын ишләнмә мәғамларыны вә онларын арасында гојулан дурғу ишарәләрини шакирдләрә өјрәтмәк мәгсәди илә, әввәлә, хитаб мөвзусунун тәдриси заманы шакирдләри елә чүмлөләр үзәриндә дә иш-

лэтмелидир ки, онларын тәркибиндә ики вә даһа артыг хитаб олсун, һәмин хитаблар мұхтәлиф формаларда ифадә едилсин вә чүмләнин мұхтәлиф јерләриндә кәлсин. Мәсәлән, белә:

1. Лал ол, а кәдә, башлама фәрјадә, әкинчи! (Ә. С.).
2. Мави Хәзәр—јурдумун көзәл кәлини, јенә нијә далғаланырсан?

3. Бахдыгча һүснүнә доймајыр көзүм,
Тәбризим, Тәбризим, көзәл Тәбризим (С. Р.).

4. Кәл, көјүм, күнәшим, улдузларым, кәл! (М. Ч.) вә с.

Икинчиси, белә чүмләләр үзәриндә иш апараркән мүүл-лим һәмин чүмләләрин тәркибиндәки хитаблар, бу хитабларын тәләффүз гајдалары, араларында ишләдилән дурғу ишарәләри вә с. һаггында мүнтәзәм изаһат вермәклә, шакирдләр-дән дә јери кәлдикчә белә изаһат вермәји тәләб етмәлидир.

Хитабларда дурғу ишарәләринин тәдрисини шакирдләрин ифадәли оху вә нитг мәдәнијјәтинин инкишафы илә бағламаг да мүнһү шөртләрдән биридир. Габагчыл мүүллимләр буна ики дәрәс һәср едирләр. һәмин дәрәсләрин гаршысында, әсасән, ашағыдакы вәзифәләр дурур: а) хитабларда дурғу ишарәлә-ринин ишләдилмәсинә даир әлдә едилмиш вәрдишләри мөһ-кәмләндирмәк, б) шакирдләрин ифадәли оху вә нитг мәдәниј-јәтини инкишаф етдирмәк. Көстәрилән вәзифәләри һәјата кеч-чирмәк мәгсәди илә һәмин дәрәсләрдә ашағыдакы иш нөвлә-риндән истифадә едилә биләр:

1) верилмиш чүмләләрин тәркибиндәки хитабларын јери-ни дәјишмәк вә она мұвафиг дурғу ишарәләри ишләтмәк;

2) едәбијјат китабынын мүүјјән бир сәһифәсиндән ичәри-синдә хитаб олан чүмләләри сечиб, ашағыдакы чәдвәл үзрә јазмаг:

Әввәлиндә хитаб олан чүмләләр	Ортасында хитаб олан чүмләләр	Сонунда хитаб олан чүмләләр

3) әзбәр билдикләри ше'р вә нәср парчаларыны сөјлә-јиб, орадакы хитаблары көстәрмәк, јахуд белә парчалардан хитаблары сечиб, ашағыдакы чәдвәл үзрә јазмаг:

Шәхс адлары билдирән хитаблар	Һејван вә гуш адлары билдирән хитаблар	Чансыз әшја ады билдирән хитаблар	Тәбиәт һадисәләри адлары билдирән хитаблар

4) тәркибиндә һәмчинс, тәкрарланан вә бир-бирини кон-кретләшдирән хитаблар олан чүмләләри ифадәли охујуб, дур-ғу ишарәләринә, фасилә вә интонасијасына көрә тәһлил ет-мәк;

5) садә хитаблары мурәккәб хитаблара чевирмәк;

6) верилмиш чүмләләрин мұбтәдаларыны хитаб вәзифә-синдә ишләтмәк;

7) верилмиш сөз вә ја сөз бирләшмәләрини биринчи һал-да мұбтәда, икинчи һалда исә хитаб вәзифәсиндә ишләтмәклә чүмләләр дүзәлтмәк;

8) мүүјјән мөвзулар (мәсәлән, «Сәнәт һаггында мұбаһи-сә», «Е'малатханада сөһбәт», «Достларла көрүш» вә с.) әтра-фында мұхтәлиф јерләриндә хитаб олан гыса диалоглар тәр-тиб етмәк;

9) синиф ә'лачылары адындан, јахуд синиф коллективи адындан мәктәбин бүтүн шакирдләринә гыса мұрачиәт тәр-тиб етмәк вә һәмин мұрачиәти ифадәли охумаг;

10) јолдашына, достуна, гоһумуна мүүјјән мәсәлә барә-синдә мұрачиәт етмәклә мәктуб јазмаг вә с.

Ара сөзләр вә ара чүмләләрдә дурғу ишарәләри гајдаларынын тәдрисинә даир

Шакирдләр ара сөзләрдә дурғу ишарәләринин ишләдил-мәсиндә дә бир сыра сәһвләрә јол верирләр, бу сәһвләр әса-сән, ашағыдакы сәбәбләр үзүндән мејдана кәлир:

1) бир сыра сөз вә ја сөз бирләшмәләри чүмләдә һәм ара сөз, һәм дә чүмлә үзвү кими ишләндијиндән шакирдләр һәмин сөзләрин форма ејнилијинә алданараг, ја онлары чүмлә үзвү олдуглары һалда веркүллә ајырыр, ја да ара сөз олдуглары һалда веркүллә ајырмырлар;

2) шакирдләр дәрсликдә верилмәјән, лакин јазыда тәса-дүф етдикләри бир сыра сөзләрин: **мұхтәсәр, үмумијјәтлә, әса-сэн, сөзсүз** вә саирәнин ара сөз олдугуну билмәдикләри үчүн бунлары веркүллә ајырмыр вә дурғу ишарәси сәһвинә јол ве-рирләр.

Биринчи нөгәсаны арадан галдырмаг үчүн габагчыл мүүл-лимләр ејни формалы чүмлә үзвләри илә ара сөзләрин фәр-

гини шакирдләрә өбрәтмәжә даһа чох диггәт јетириләр. Бу мәгсәдлә мәктәпләримиздә ашағыдакы чалышмалардан истифада едилир:

1. Кичик парчалар, јахуд мәтн верилир вә шакирдләрә тапшырылыр ки, бурада ејни формада олан ара сөzlәрлә чүмлә үзвләрини тапыб мүөјјәнләшдирсинләр, чүмлә үзвләринин алтындан бир, ара сөzlәрин алтындан исә ики хәтт чәксинләр.

2. Шакирдләрә кичик мәтнләр верилир (мәсәлән: көрүнүр, сиз дәрсләринизи јахшы охујурсунуз. Дәрсләрини јахшы охујан шакирд әлачы ола биләр. Бу, габагчыл шакирдләрини иш тәчрүбәсиндән көрүнүр. Ола биләр, бу ил әлачыларын сајы артсын) вә тапшырылыр ки, тәркибиндә ара сөз олан чүмләләри сағ, ара сөз олмајан чүмләләри исә сол сүтунда јазсынлар. Мәсәлән, белә:

- | | |
|--|--|
| 1. Көрүнүр, сиз дәрсинизи јахшы охујурсунуз. | 1. Бу, габагчыл шакирдләрини иш тәчрүбәсиндән көрүнүр. |
| 2. Ола биләр, бу ил әлачыларын сајы артсын. | 2. Дәрсини јахшы охујан шакирд әлачы ола биләр. |

3. Шакирдә мүхтәлиф чүмләләр верилир, һәмнин чүмләләрин бириндә ејни сөз вә ја сөз бирләшмәси чүмлә үзвү, дикәриндә исә ара сөз вәзифәсиндә ишләннәр. Шакирдләрә тапшырылыр ки, һәмнин чүмләләри үзвләринә көрә тәһлил едиб, ејни формалы ара сөз вә чүмлә үзвләрини тапсынлар, онлардан һансынын нә үчүн ара сөз, һансынын исә нә үчүн чүмлә үзвү олдуғуну изаһ етсинләр.

4. Шакирдләрә мүхтәлиф сөз вә ја сөз бирләшмәләри верилир, онлары чүмлә дахилиндә бир һалда ара сөз, дикәр һалда исә чүмлә үзвү вәзифәсиндә ишләтмәк тапшырылыр вә с.

Шакирдләри дәрсликдә олмајан, ләкин данышығ вә јазыда ишләнән дикәр ара сөzlәрлә таныш етмәк үчүн мүхтәлиф мүнәсибәт билдирән ара сөzlәрин синонимләрини тапдырмағ јолундан истифада етмәк фәјдалыдыр. Мәсәлән, шакирдләрә мүхтәлиф чүмләләр верилир, орадакы ара сөzlәри өз синонимләри илә әвәз етмәк тапшырылыр:

1. Колхозумуз бу ил памбығ планыны, шүбһәсиз, јеринә јетирәчәкдир.

2. Колхозумуз бу ил памбығ планыны, сөзсүз, јеринә јетирәчәкдир вә с.

Ара сөzlәрин фәсилә вә интонасијасы үзәриндә дә чидди иш апармағ лазымдыр. Мүәллим һәлә илк дәрслән ара сөzlәрин мүөјјән фәсилә илә чүмлә үзвләриндән ајрылдығыны демәли вә буну ара сөzlәрин тәдриси мүддәтиндә даһа да мөһкәмләтмәлидир. Ара сөzlәринин интонасијасына кәлинчә, демәк лазымдыр ки, ара сөз вә ја сөз бирләшмәләри мүхтәлиф мүнәсибәт билдирдикләри үчүн дахил олдуғлары чүмләјә дә мүхтәлиф мә'на, мәсәлән, күман, шүбһә, мә'насы; тәсдиг, јәгинлик мә'насы, тәәссүф мә'насы вә с. кәтирир. Бу мә'налардан һәр бири исә шифаһи нитгдә өзүнә мәхсус интонасија илә ифада едилир. Һәтта бир сыра һалларда ара сөзүн чүмләјә дахил едилмәси, чүмләнин мә'на вә интонасијасыны тамамилә дәјишир. Мәсәлән: «ичләс гуртарды» чүмләсинә «көрәсән» ара сөзүнү дахил етдикдә, чүмлә өз нәгли характерини итирир, суал мә'насы алмыш олур, даһа доғрусу нәгли чүмлә суал чүмләсинә чеврилир (көрәсән, ичләс гуртарды?).

Мүәллим ара сөzlәрин чүмләјә кәтирдији бу мә'на хүсусијәтләрини вә онлара ујғун кәлән интонасија нөвләрини практик шәкилдә шакирдләрә өбрәтмәли вә чалышмалыдыр ки, шакирдләр, мәсәлән, шүбһә интонасијасыны тәсдигдән, тәсдиг интонасијасыны тәәссүфдән вә с. сечә билсинләр вә белә интонасијалары дүзкүн ифада етмәји бачарсынлар. Бу мәгсәдлә ифадаһи оху чалышмаларындан даһа чох истифада етмәк фәјдалыдыр.

СӨЗ ЖАРАДЫЧЫЛЫҒЫ ҮЗРЭ ИШИН ОРФОГРАФИЈА ТӘДРИСИЛӘ ӘЛАГӘЛӘНДИРИЛМӘСИ

Мәммәд АБДУЛЛАЈЕВ,

Гах районундакы Гум кәнд орта мәктәбин мұәллими,
Азәрбајчан ДЕТПИ-нин диссертанты.

Азәрбајчан дили тәдриси гаршысында дуран мұһүм вә-зифәләрден бири дә шакирдләрә дүзкүн орфографик вә орфоепик вәрдишләр ашыламаг, онларын јазылы вә шифаһи нитгини инкишаф етдирмәкдир. Дил мұәллими бу вәзифәнин јеринә јетирилмәси үчүн һәм дидактиканын мұәјјән етдији методик јоллардан; һәм дә Азәрбајчан дили тәдрисинин өзүнәмәхсус методик пријомларындан истифадә етмәлидир. О, шакирдләрдә дүзкүн орфографик вәрдишләр јаратмаг үчүн бир тәрәфдән Азәрбајчан дили орфографиясынын принципләрини (фонетик, морфоложи, тарихи ән'әнәви принципини) дәриндән билмәлидир, диқәр тәрәфдән исә дәрседә орфографияја анд билик, бачарыг вә вәрдишләрин верилмәсинә наил олмаг үчүн чалышмалар системиндән, әјани вәсантдән, тапшырыглардан вә башга методики јоллардан истифадә етмәјә фикир вермәлидир. Чохиллик тәчрүбә әсасында бу нәтичәјә кәлмишик ки, мұәллим орфографияја тә'лиминин мұәјјән һиссәсини сөз јарадычылығы илә әлағәли шәкилдә һәјата кечирмәдикдә, јүксәк наилијјәт әлдә едә билмир. Чүнки шакирдләрин јазыларында олан орфографик сәһвләрин бөјүк бир һиссәси сөз јарадычылығы илә әлағәдар апарылан ишлә бағлыдыр. Белә

сәһвләрә сөзләрин сәтирдән-сәтрә көк вә шәкилчијә көрә кечирилмәси, бир чох дүзәлтмә вә мүрәккәб исим, сифәт, сәј, фе'л вә башга нитг һиссәләринин орфографиясына анд кобуд орфографик сәһвләр дахилдир. Буна көрә дә орфография тә'лиминин бир сыра мәсәләләри мүтләг сөз јарадычылығы илә әлағәләндирилмәлидир.

Сөз јарадычылығы үзрә ишин әсасы ибтидан синифләрдән гојулмалы вә V синифдән е'тибарән бу сәһвә әсаслы иш апарылмалыдыр. Бурада «Сөзүн гурулушу» мөвзусунун тәдрисилә әлағәдар башланан иш сонралар ажры-ажры нитг һиссәләринин тәдрисиндә даһа да кенишләндириллр. Мұәллим «Сөзүн гурулушу» мөвзусуну кечәркән шакирдләрә көк, шәкилчи, шәкилчиләрин нөвләри вә әсас һаггында кениш мә'лумат верир вә сөзүн гурулушуна көрә тәһлили үзрә иш апармагла шакирдләрдә верилмиш сөзүн гурулушча нөвүнү вә һансы нитг һиссәсинә анд олдуғуну тә'јин етмәк вәрдиши јарадыр. О, лексик, морфоложи вә синтактик јолла сөз јарадычылығынын әмәлә кәлмәсинә изаһ едәркән елә мисаллар үзәриндә иш апармалыдыр ки, бунлар бир тәрәфдән шакирдләрин лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирсин, диқәр тәрәфдән онларда сөз јарадычылығы үзрә бачарыг јаратмаға бәрабәр дүзкүн орфографик вәрдишләр ашыласын.

Апардығымыз тәчрүбәләрдән ајдын олмушдур ки, сөз јарадычылығы үзрә дүзкүн иш апарылмадыгда шакирдләр бир сыра кобуд орфографик сәһвләрә јол верирләр.

1. Сөзләри сәтирдән-сәтрә һечаларла дејил, көк вә шәкилчијә көрә кечирилләр. Мәсәлән, гыр-ынты, јығ-ынты, фабрик-индә, кеј-иниб, отур-уб, јер-иш, јат-аг, сағ-ычы, сүр-үчү вә с.

Шакирдләр нәинки дүзәлтмә сөзләри вә сөздәјишдиричи шәкилчиси олан садә сөзләри, һәтта бир сыра мүрәккәб сөзләри дә сәтирдән-сәтрә кечирәркән кобуд сәһвләр бураһырлар. Мәсәлән, дашјон-ан, винтбура-ан, күнәбах-ан, рәнк-арәнк вә с.

Бурадан ајдын олур ки, шакирдләр сөзләри көк, шәкилчи вә һечалара ајырмағы јахшы билмирләр.

2. Шакирдләр јазыларында чох заман зәрф дүзәлдән ла, лә шәкилчисинин орфографиясыны, илә гошмасынын орфографиясы илә гарышдырырлар. Онлар күчлә әвәзинә күч илә, чәсарәтлә әвәзинә чәсарәт илә јазырлар. Белә сәһвләрә гаршы мұбаризә апармаг үчүн дәрседә мұгајисә пријомундан

истифадэ едилмэлидир. Кэтирилэн мисаллардан шакирдлэрэ ајдын олмалыдыр ки, ла, лэ сөздүзэлдичи шэкилчидир вэ исимлэрэ артырылмагла јени мәнәлы сөз (зәрф) эмәлә кэтирир, эмәлә кәлмиш јени сөз нечә? суалына чаваб верир, она көрә дә битишик јазылыр; илә гошмасы исә јијәлик һалда олан сөзлэрә гошуларат биркәлик мәнәсы эмәлә кэтирир, саитлә битән исимлардән сонра ајры (Әли илә, Нанлә илә), самитлә битән сөзләрдән сонра һәм битишик (Елдарла, машылла), һәм дә ајры (Елдар илә, машын илә) јазылыр.

3. Шакирдләр бәзән сөзләрин гурулушуну јахшы билмәдикләри үчүн јазыда чох заман һәрф бурахырлар. Мәсәлән: кејниб, сычрајш, гутады, јухардакы, ашағдакы вә с.

Белә сәһвләри арадан галдырмаг үчүн һәмин сөзләри көк вә шәкилчијә ајырмагла (кеј-мәк, сычра-маг, гуртар-маг, јухары-ашағы—көк; ин, иб, ыш, дакы шәкилчидир) бурахылмыш һәрфләрә аид сәһвләри шакирдләрин өзләринә тапдырмаг олар.

4. Шакирдләр битишик јазылан бир сыра мүрәккәб сөзләрин орфографijasында бәзи сәһвләрә јол верирләр. Белә ки, һәмин сөзләр битишик јазмаг әвәзинә ајры јазырлар. Мәсәлән, радио габул едичи, тоз соран, тара тојуг, ики мәр-тәбәли, әл үстү, дост јана, бир баша, ајаг габы, үч бучаглы, әмәк күнү, Мурад әли, тохум сәпән, рәнка рәнк, палтар асан вә с.

Белә мүрәккәб сөзләрин орфографijasына аид сәһвләри арадан галдырмаг үчүн онларын эмәлә кәлмәси, тәрәфләриндә олан сөзләрин гурулушу, тәрәфләрин мәнәча бир-биринә бағланмасы, ики вә ја үч сөз бирләшәрәк бир мәнә билдирмәси, биринчи тәрәфин өз вурғусуну итирмәси вә һәр бир битишик јазылан мүрәккәб сөзләрин бир вурғу илә дејил-мәси, ајры јазылан мүрәккәб сөзүн исә тәрәфләринин мүстәгил вурғу илә дејилмәсинә аид мүгајисә характерли шифаһи вә јазылы чалышмалар үзәриндә иш апарылмалыдыр.

Шакирдләр дил дәрсләриндә үзәриндә иш апарылан сәдә, дүзәлтмә вә мүрәккәб сөзләрин гурулушча нөвү, эмәлә кәлмәси вә орфографijasыны билирләр. Лакин онлар һәмин синифдә тәдрис едилән башга фәнләрә аид терминләр вә ифадәләрин гурулушу вә орфографijasыны мүәјјәнләшдир-мәкдә чәтинлик чәкирләр. Буна көрә дә дил мүәллими дәрс дедији синифдә сөз јарадычылығы үзрә иш апараркән әдә-бијјат, тарих, чография, ријазијјат, биолокија вә башга

дәрсләрдә чох ишләдилән сөзләрин лүгәтини тәртиб етмәли вә лүгәтә дахил олан сөзләрин эмәлә кәлмәси вә орфографijasыны шакирдләрә өјрәтмәлидир.

Лексик јолла дилимизин лүгәт тәркибинә башга дилләр-дән дахил олан вә әдәби дилдә кениш шәкилдә ишләнән, елм, техника вә мәдәнијјәтимизин мүхтәлиф сәһәләринә аид олан сөзләрин орфографijasы да шакирдләрин чәтинлик чәкдикләри сәһәдир.

Башга дилләрдән алынған сөзләр јазылышы чәтин сөз-ләр сырасына дахилдир. Чүнки һәмин сөзләрин орфографijasы дилимизин грамматикасына ујғун кәлир. Мүәллим лексик јолла сөз јарадычылығынын инкишаф етмәсиндән даны-шаркән алынма сөзләрин орфографijasыны да шакирдләрә өјрәтмәлидир.

Орфографijasымызын тарихи-ән'әнәви принципинә көрә алынма сөзләрин орфографijasы аид олдуғу дилдәки кими сахланылмалыдыр. Беләләринә дилимиздә рус дилиндән кечән: космос, космонавт, клуб, комбајн, колхоз, эксковатор, ескалатор, телевизор, поликлиника, телефон, телеграф, ди-ректор кими сөзләр; әрәб-фарс дили васитәсилә дахил олан: шә'р, шаир, мүһарибә, тәблиғат, тәшвиғат, тәрчүмеји-һал вә с. кими јүзләрлә сөзү мисал кәтирмәк олар.

Алынма сөзләрин орфографijasыны дәриндән өјрәтмәк үчүн мүәллим дәрс дедији синифләрдә ән чох ишләнән сөзләр-ин лүгәтини һазырлајыб, онлары рүбләрә, һәтта грамматик мөвзулара көрә ајырмадыдыр, сонра јери кәлдикчә онлар үзә-риндә лазыми иш апармалыдыр. Бунун үчүн орфографик тәһ-лилдән истифадә етмәк чох фајдалыдыр. Чүнки орфографик тәһлилдән мәгсәд шакирдләрин диггәтинин орфографик сәһвә јол верилә биләчәк сөзләрин јазылыш гајдасына јөнәлтмәк вә ону изаһ етмәкдир.

ЕТИМОЛОЖИ ТӘҢЛИЛӘ ДАИР БӘЗИ ГЕЈДЛӘР

Фируз РӘҒИМОВ,

М. Ф. Ахундов адына АПДИ-нин мұәллими

Азәрбајҗан дили дәрсләриндә мұәјҗән сөзләрин изаһы илә әләгәдар олараг, мејдана чыхан чәтинликләри јалныз етимоложи тәһлил васитәсилә арадан галдырмаг мүмкүндүр.

Етимоложи тәһлил шакирдләрин нәинки әглини вә тәфәккүрүнү инкишаф етдирир, кенишләндирир, һәм дә онлара бәзи сөзләри орфографик чәһәтдән дүзкүн јазмағы да өјрәди.

Тутаг ки, мұәллим V синифдә, шакирдләрә мұәјҗән бир мәтнә јаздырмышдыр. Онлардан бәзиләри мәтндә олан **витрин** сөзүнү әслиндә олдуғу кими дејил, бу сөзүн русча «ветер» сөзүндән олдуғуну зәнн едәрәк «ветрин» шәклиндә јазмышлар. Бу заман мұәллим нә етмәлидир? Ушаглары нечә баша салмалыдыр ки, бу сөзү мәнз елә дејил, белә јазмалысыныз?

Бунун үчүн садәчә олараг, етимоложи тәһлилдән истифадә етмәк лазымдыр. Мұәллим изаһ етмәлидир ки, «Витрин» франсыз сөзүдүр. Франсызча vitrine (шүшәбәнд, шүшә јешик, шкаф вә ја пәнчәрә мәнәсындадыр) vitre (шүшә) сөзүндән күтүрүлмүшдүр. Витриндән мағазаларда сәрки үчүн, мұәјҗән шејләри нүмајиш етдирмәк үчүн истифадә едилир.

Мұәллимин бу изаһатындан сонра шакирдләр һәмин сөзүн һәм мәнәсыны, һәм мәншәмә һансы дилә мәнхус олдуғуну өјрәнир, һәм дә бу сөзүн мәнз нә үчүн «ветрин» дејил «витрин» кими јазылдығыны шуурлу сүрәтдә дәрк едирләр.

Вахты илә, демәк олар ки, маркет классикләринин өзләри дә сөзүн етимолокијасы илә марагланмышлар. Маркә вә

Енкелс өз мәктубларында һәмишә бу вә ја дикәр сөз һаггын-да мұәјҗән мұһакимәләр јүрүдүрдүләр. Онлар сөзүн мәншәји, гәдим тарихи, онун гурулушу вә мұәсир мәнәсы илә марагланараг, ону чанлы сүрәтдә мұзакирә едирдиләр.

Мәктәб тәчрүбәсиндә сөзләрин етимоложи тәһлилиндән истифадә едилмәси мәсәләси тәкчә совет дөврүндә дејил, ингилаба гәдәрки мәктәбләрдә белә көркәмли мұәллим вә методистләрин диггәтини чәлб етмишдир.

Һәлә ингилаба гәдәр олан мәктәбләрдә К. Д. Ушински, мәшһур методист Д. И. Тихомиров вә башгалары етимоложи тәһлилдән һәтта ибтидаи мәктәбдә белә тез-тез истифадә етмәји лазым билдирдиләр. Мәсәлән, К. Д. Ушински көстәрирди ки, етимоложи тәһлилә үчүнчү синифдән башламаг лазымдыр.

К. Д. Ушинскинин бу фикрини, јә'ни етимоложи тәһлилин ибтидан мәктәбдә апарылмасы фикрини сонралар мәшһур методист Д. И. Тихомиров да тәсдиг едир.

Беләликлә, бизә ајдын олур ки, ингилаба гәдәрки мәктәбләрдә чалышан мұәллим вә методистләр һәлә о вахт етимоложи тәһлилин апарылмасы илә чидди марагланмыш вә бу сәһәдә илк тәшәббүс көстәрмишләр.

Јухарыдакы гејдләрдән белә бир нәтичәјә кәлмәк олар ки, сөзүн етимоложи тәһлилинә илк мараг тәләбә аудиторијасында дејил, мәнз ибтидан синифдә, шүбһәсиз, сөзүн тәркибини анализ етмәклә әләгәдар башламаг лазымдыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајҗан дили дәрсләриндә етимоложи тәһлилин апарылмасы кими мұһум бир мәсәлә нәдәнсә, чиндијә кими нәзәрдән гачырылмыш вә програмын изаһат һиссәсиндә бу барәдә һеч данышылмамышдыр.

Һалбуки, Азәрбајҗан методик әдбијјатында мәктәбдә етимоложи тәһлилин апарылмасына даир мұәјҗән фикир сөйләнилмиш вә бунун дил дәрсләриндә вачиб бир мәсәлә олдуғу ирәли сүрүлмүшдүр. Мәсәлән, проф. Б. Әһмәдов көстәрир ки, Азәрбајҗан халгы тарихән ајры-ајры халгларла мұхтәлиф әләгәдә олмуш вә бу әләгә нәтичәсиндә бир-биримизин дилләриндән лүғәт тәркибинә чохлу сөзләр кечмишдир. Мұәллим һәмин сөзләрин мәнәсыны изаһ едәркән истәр-истәмәз, мұәјҗән тарихи «екскурсија» чыхмалыдыр¹.

¹ Б. Әһмәдов, Ј. Талыбов, Ч. Әһмәдов, «Дил-әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрин сосналист вәтәнпәрварлији вә пролетар бејһәмиләлчилији руһунда тәрбијә едилмәси», Азәртәдрис-нәшр, 1963, сәһ. 11.

Бурада Б. Әһмәдов «сөзүн етимоложи төһлилиндән истифада етмәлидир» фикрини образлы шәкилдә «мүәјјән тарихи екскурсияја чыхмалыдыр» кими вермишдир.

Бизә мә'лумдур ки, грамматиканын тәдриси илә әлағәдар олараг, мүәллим шакирдләрин лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәк үчүн мүхтәлиф јоллардан истифада едә биләр ки, бунлардан бири дә етимоложи төһлил васитәсидир.

Досент К. Микајылов чох һағлы олараг грамматиканын тәдрисиндә шакирдләрин лүғәт еһтијатынын зәнкинләшдирмәкдә ашағыдакы мәсәләләрин әһәтә едилмәсини мәсләһәт көрүр:

1. Намә'лум сөзләрин өјрәдилмәси;

а) синонимләрин көмәји илә;

б) фразоложи бирләшмә васитәсилә;

в) етимоложи төһлил илә;

г) мәтндәки чәтин сөзләри изаһ етмәклә...¹

О, әсәрин башга бир сәһифәсиндә, мәктәбләримиздә етимоложи төһлилдән аз истифада олуңдуғуну тәссүфлә гејд едир вә көстәрир ки, әјани вәсаитдән, грамматик вә етимоложи төһлилдән, мүгајисә үсудундан мәктәбләрдә чох аз истифада едилир. О һәм дә көстәрир ки, самитләрин тәдриси илә әлағәдар олараг апарылан лүғәт ишиндә сөзләрин етимоложи төһлилинин дә бөјүк әһәмијјәти вардыр. Мәсәлән, шакирдләр һәбс сөзүнү билдикләри һалда, ондан әмәлә кәлән мәһбүс сөзүнү изаһ етмәкдә чәтинлик чәкирләр. Шүбһәсиз ки, белә һалларда етимоложи төһлилдән бир пријом кими истифада етмәк олар².

Методистләрдән Ә. Фәрәчов етимоложи төһлилә даһа јүксәк гүјмәт верәрәк јазыр ки, Азәрбајчан дили мүәллими бир чох ихтисас сәһибләриндән фәрғли олараг, грамматик терминләрин ифада етдикләри мәфһумлардан башга, һәм дә бу вә ја дикәр грамматик терминин лүғәти мә'насыны (мәсәлән, һәрәкәтиә вәзијјәтинин билдирән бир груп сөзүн үмуми ади олан зәрф термининин лүғәти мә'насы габ, гутудур, јахуд чүмләдә һағғында данышылан чүмдә үзвләринин үмуми адыны билдирән мүбтәда терминин лүғәти мә'насы һбтидан, башланғычдыр вә с.) билмәлидир. Телевизор, телефон мүһәндиси, телевизор, телефон сөзләринин етимолокијасыны билмәдән дә көзәл мүтәхәссис ола биләр, чүнки, онун иши мадди конструксијалар

дыр. Лакин дил мүәллиминин иши дил конструксијалары илә, мүәјјән идеја, фикир ифада едән сөзләрлә бағлыдыр. Она көрә дә мәзмуну ачылмајан, шүүрда ајдынлыг јаратмајан грамматик терминләрдә әмәлијјат көстәрмәк нитгин алашылмасында да бошлуг әмәлә кәтирир. Терминин етимолокијасынын мүәјјәнләшдирилмәси онун даһа да шүүрлу дәрк едилмәсинә, шакирдләрин әглинин даһа да кенишләнмәсинә сәбәб олур¹.

Бүтүн јухарыда гејд едиләнләрдән белә бир нәтичә чыхыр ки, мүәллим грамматиканын тәдриси процесиндә тәкчә ајры-ајры сөзләри дејил, грамматик терминләрин дә етимолокијасыны вермәлидир.

Проф. А. Абдуллајев јазыр: «сөз үзәриндә апарылачар иш мәтндә олан сөзләри шакирдләрә дәрк етдирмәк үчүндүр; буна көрә дә мәтндә тәсадуф олуан сөзләр дил чәһәтчә төһлил олунамалыдыр. Белә төһлилләр апардыгда: а) сөзүн морфоложи гурулушу вә бә'зән дә етимолокијасы мүәјјән едилир; б) бу вә ја дикәр синоним сөзләр гаршылашдырылыр; в) верилмиш мәтндә сөзүн емосионал рәнкарәнклији ајдынлашдырылыр»².

Билдијимиз кими мүасир әдәби дилиминин лексик тәркибиндә Азәрбајчан сөзләри илә јанашы мәншә'чә чох мүхтәлиф сөзләр дә вардыр. Чүнки дунјада елә бир дил јохдур ки, онун лексик тәркибинин мүәјјән һиссәси алынма сөзләрдән ибарәт олмасын.

Бу чәһәтдән Азәрбајчан дили дә алынма сөзләрлә зәнкиндир. Бунларың бир гисми гәдим вә мүасир түрк дилләри илә ортағлы олан, бир гисми исә тамамилә башга системли дилләрдән кечмә сөзләрдир. Дилчи алимләрә көрә мүасир Азәрбајчан әдәби дилинин лексик тәркибини мәншә'чә ики јерә бөлмәк олар:

1) Азәрбајчан сөзләри; 2) алынма сөзләр.

Дилимиздә ән чох ишләнән алынма сөзләр әрәб, фарс вә Авропа мәншәли (инкилис, франсыз, алман, латын, јунан, итајјан вә с.) сөзләрдир. Һәмин сөзләрә мәктәб грамматикасында да истәнилән гәдәр раст кәлмәк мүмкүндүр. Тәкчә буну көстәрмәк кифајәтдир ки, С. Чәфаровун «Азәрбајчан дилинин грамматикасы» (5—6-чы сифләр үчүн, 1 һиссә, 1967-чи

¹ К. Микајылов «Шакирдләрин лүғәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәси», «Маариф», Бақы, 1968, сәһ. 22.

² Јенә орада, сәһ. 13, 42—43.

¹ Ә. Фәрәчов. «Грамматик мәфһумларың мәннимсәдилмәси», «Маариф» нәшријјаты, Бақы, 1967, сәһ. 12.

² Проф. А. Абдуллајев. «Орта мәктәбдә Азәрбајчан дили тәдрисинин методикасы», «Маариф», 1968, сәһ. 250.

ил) дәрслижиндә әрәб вә фарс сөzlәриндән башга јалныз рус вә Европа мәншәли 150-дән чох сөз ишләнмишдир.

Бу гәбилдән олан сөzlәрин шакирдләр үчүн чәтин вә ја асанлығыны мүәјјәнләшдирмәк мәгсәди илә 144, 199 нөмрәли мәктәбләрин V синифләриндә јохлајычы експеримент апардыг. С. Чәфәровун јухарыда адыны чәкдијимиз дәрслижиндә ишләнән алынма сөzlәрдән үч-дөрдүнү шакирдләр вериб, јазылы чаваб алдыг. Чаваблардан мә'лум олду ки, шакирдләрин чоху бу сөzlәрин мә'насыны билмир. Мәсәлән, синифләрин бириндә јохламада иштирак едән 32 нәфәр шакирддән јалныз 10 нәфәри артезиан, аквариум, велосипед вә галстук сөzlәринин мә'насыны дүзкүн изаһ едә билди. Галан шакирдләрдән ики нәфәри нисбәтән дүз, 15 нәфәри тамам сәһв чаваб верди. 5 нәфәри исә «билмирәм» јазмагла кифәјәтләнди.

Беләликлә, мүәјјән етдик ки, синфин 70 фаизиндән чоху һәмин сөzlәрин мә'насыны билмир. Одур ки, мүәллим һәр бир сөзү мәһз даһа чох әлагәдар олдуғу мөвзунун (параграфын) тәдриси просесиндә ајдынлашдырмалыдыр. Мәсәлән, фонетика, әлифба, грамматика, троллејбус, телефон, апостроф, пионер, орфография вә с. сөzlәри фонетика бәһсиндә; амоним, синоним, антоним, мүштәрәк, мәчһул, ичбар, әшја, исим, комбајнчы, булдозерчи, экскаваторчу, автомобил, колхозчу вә с. сөzlәри исә морфолокија бәһсиндә өјрәтмәлидир.

Һәмин сөzlәри мөвзулар үзрә тәхминән ашағыдакы кими групплашдырмаг олар:

«Данышыг сәсләри» (§ 1) мөвзусу кечиләркән: фонетика, саит, самит; «Һәрфләр, әлифба» (§ 2) мөвзусу кечиләркән: әлифба, экскаватор, космонавт; «Сөzlәрдә гоша самитләр» (§ 3) мөвзусу кечиләркән: орфография, грамматика, орфоэпија, троллејбус; «Апострофлу сөzlәр» (§ 4) мөвзусу кечиләркән: апостроф, мө'тәбәр, исте'фа; «Бөјүк һәрфләр» (§ 5) мөвзусу кечиләркән: гәзет, журнал, академија, мотор; «Сөzlәрдә гоша саитләр» (§ 10) мөвзусу кечиләркән: пионер; «Һеча» (§ 12) мөвзусу кечиләркән: автомат, палто; «Сөзүн сәтирдән-сәтрә кечирилмәси» (§ 13) мөвзусу кечиләркән шланг, курорт, бригадир, комбајн; «Вурғу» (§ 14) мөвзусу кечиләркән: директор, совхоз, вертолјот вә с. сөzlәрин етимоложи мә'насы тәһлил олунамалыдыр.

Фонетиканын тәдриси илә әлагәдар олараг мүәллим «фонетика» терминини (бәлкә термин сөзүнүн өзүнү дә) шакирдләрә ајдынлашдырмалыдыр. Белә олдугда онлар һәмин сөз-

ләрин вә ја терминләрин мә'насыны шуурлу сурәтдә дәрк едир вә кениш тәсәввүрә малик олулар. Мәсәлән, шакирдләр чох вахт термин вә сөз мөфһумларыны бир-бириндән ајыра билмирләр вә бир-бири илә гарышдырылар.

Буна көрә дә мүәллим изаһ етмәлидир ки, «термин» сөзү мәншә е'тибары илә terminus сөзүндән әмәлә кәлмишдир. Терминус исә латынча һәдд, һүдуд, сәрһәд демәкдир. Терминләр ел вә техника, инчәсәнәт вә мәдәнијјәт саһәсиндә ишләдилән мүхтәлиф мөфһумлары вә анлајышлары дәгиг ифадә едән сөzlәр вә сөз бирләшмәләридир.

Бундан сонра мүәллим «ағыз» сөзү илә «атмосфер» терминини мисал кәтирә биләр вә дејә биләр ки, ағыз—газанын ағзы, гапынын ағзы, бычағын ағзы вә с. мә'наларда ишләндији һалда, атмосфер исә бир мә'нада—јери бүрүјән һава гаты мә'насында ишләдилир.

«Һәрфләр, әлифба» мөвзусу илә әлагәдар олараг мүәллим «әлифба» сөзүнү мүтләг изаһ етмәлидир. Дилимиздә ишләнән һәр мүстәгил сәсин јазылы шәклинә һәрф, һәрфләрин сыра илә дүзүлүшүнә исә әлифба дејилир. Илк дәфә бизә һәрфләри өјрәдән китаба да әлифба ады верилмишдир. Әлифба сөзүнә Азәрбајчан әлифбасы, әрәб әлифбасы кими бирләшмәләрдә дә раст кәлирик. Бәс әлифба сөзүнүн мә'насы нәдир? Бу сөз нечә јаранмышдыр?

Әлифба дедикдә әлифбадакы илк «а» вә «б» һәрфләри анлашылыр. Бәли, әлифба әлиф вә ба сөzlәринин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир. Бунлардан әлиф—а һәрфинин, ба — б һәрфинин адыдыр. Инди а вә б адландырдығымыз бу һәрфләри кечмишдә әлиф вә ба адландырмышлар. Башга халгларда да вәзијјәт беләдир. Күрчүләр әлифбаја анибани дејирләр. Бурадакы ани—а һәрфинин, баң—б һәрфинин адыдыр. Әрәбләр исә әлифбеј (әлиф вә беј — онларын дилиндә һәрф адыдыр) шәклиндә ишләтмишләр. Бу сөз бизим дилимиздә дә әрәбләрдән кечмишдир.

Русларын ишләтдикләри азбука сөзү әлифбанын илк һәрфләринә славјанларын вердикләри аз (а) вә буки (б) адларындан јаранмышдыр, алфавит сөзү исә јунан дилиндән кәтүрүлмүшдүр. О, а һәрфинә верилмиш алфа вә б һәрфинә верилмиш бетта, башга тәләффүздә исә вита адларынын бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир.

Беләликлә, шакирдләрдә «әлифба» сөзү һагғында кениш тәсәввүр јараныр вә бу сөзүн мә'насыны шуурлу сурәтдә дәрк

едирләр. Сонраки параграфларын тәдрисиндә дә мұәллим грамматик терминләрин изаһына фикир вермәлидир. Мәсәлә, «Сөзләрдә гоша самитләр» мөвзусу үзрә верилмиш тапшырылларда грамматика, орфографија (бурада орфоэпија сөзүнү дә изаһ етмәк олар) сөзләри ишләдилмишдир. Һәмнин сөзләри етимоложи чәһәтдән тәһлил етмәк вачибдир. Мәсәлә: Орфоэпија сөзүнүн биринчи һиссәси (orthos — дүзкүн, икинчи һиссәси (epos) исә нитг демәкдир. Бирликдә «дүзкүн нитг вә ја данышыг» мә'насындадыр.

Демәли јуан мәншәли орфографија сөзү дүзкүн јазы гәјдаларындан, орфоэпија исә дүзкүн данышыг гәјдаларындан бәһс едән дилчилијин ајры-ајры шө'бәләридир.

Бүтүн бу изаһатлар шакирдләрин әглиин даһа да инкишаф етдирир вә грамматик терминләри, онларын мә'наларыны асанлыгла јадда сахлаја билир вә һәмнин сөзләрин дүзкүн јазыр, һәм дә дүзкүн тәләффүз едирләр. Үмумијјәтлә, башға грамматик терминләри дә бу чүр јә'ни етимоложи тәһлил вә ситәсилә изаһ етмәк лазымдыр.

АЗӘРБАЈҶАН ДИЛИ ДӘРСЛӘРИНДӘ МУШАҢИДӘ МЕТОДУНУН ТӘТБИГИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Сабир ВАҢИДОВ,

Азәрб. ДЕТПИ-нин аспиранты.

IV—VIII сифиләр үчүн тәртиб едилмиш јени АзәрбајҶан дили програмы бир тәрәфдән тә'лимин елми-нәзәри сәвијјәсини јүксәлтмәк, диҶәр тәрәфдән шакирдләрин тәфәккүр вә нитгини инкишаф етдирмәк мәсәләсини өн плана чәкир.

Мәктәбләрдә апардығымыз мушаһидәләр көстәрир ки, бә'зи АзәрбајҶан дили мұәллимләри шакирдләрин мүстәгиллијини, фәаллығыны артыран, онларын идрак фәалијјәтини тә'мин едән методлардан чоһ аз истифадә едирләр. Онлар дилин тәдрисиндә әввәлчә ики-үч шакирдә дәрси данышдырыр, јени мөвзуну изаһ едир, ону мусаһибә илә мөһкәмләндирир, нәһәјәт, евә тапшырыг верир вә бунунда да иши тамамламыш һесаб едирләр. Дәрсин белә јекнәсәг шәкилдә тәшкили шакирдләрин фәаллығыны, мүстәгиллијини истәнилән сәвијјәдә тә'мин етмир, гуру вә чансыхычылығы илә шакирдләр үчүн марагсыз олур. Мұәллимин вердији биликләри исә шакирдләр инам әсасында гәбул едир; һеч бир фикри фәаллыг көстәрмир, башға сөзлә, мұәллим сөјләјир, изаһ едир, шакирд исә јадда сахлајыр, әзбәрләјир. Дил материаллары бу шәкилдә мәнимсәдиләркән грамматик категоријалар арасындакы зәрури әләгә вә мүнәсибәтләрин ашкара чыхарылмасы тә'мин олунмур, өјрәнилән мөвзунун һансы дил фактларынын нәтичәси кими мејдана кәлдији мұәјјән едилмир.

Јени програм шакирдләри дүшүнмәк, мұһакимә јүрүтмәк, мүстәгил нәтичәләр әлдә етмәк зәрурәти гаршысында гојур,

онларын дүшүнчә габилијәтләрини нинкишаф етдирилмәси-ни нәзәрдә тутур. Демәли, јени програм, мүәллимләри грамматик биликләр арасындакы зәрури әләгә вә мүнәсибәтләрин ачылмасы, шакирдләрин нијә? нә үчүн? суалларына чаваблар ахтарыб тапмасы, өјрәндикләри биликләри өзләринин шуур сүзкәчләриндән кечирмәси кими проблемлар гаршысында голур. Бу тәләбләри јеринә јетирмәк үчүн мүәллим чалышмалыдыр ки, биликләр шакирдләрә мүмкүн гәдәр һазыр шәкилдә верилмәсин, онлар јени билији мәнимсәјәркән дүшүнсүн, мүфакимә јүрүтсүн, фикирләрини сүбүт етмәкдән өтрү фактлар көстәрмәји бачарсын, мөвчуд биликлә әввәлки биликләри мүгајисә етсин, онлар арасындакы охшар вә фәргли чәһәтләри ашкара чыхарсын, мүәјјән үмумиләшдирмәләр апарсын, башга сөзлә, тәфәккүр фәалијјәти көстәрсин.

Бүтүн бунлар шакирдләрин идрак габилијәтләринин инкишафына көмәк едир, кәләчәк мөвзуларын фәал вә шуурлу сурәтдә гавранылмасыны, узун мүддәт јадда галмасыны тәмин едир.

Мәлумдур ки, тәдрис просеси јалныз јаддасахлама илә мәһдудлашдырылдыгда бир тәрәфдән шакирдләри зейни вә ирадәси күтләшир, диқәр тәрәфдән исә әлдә едилән биликләрин мөһкәмләндирилмәси үчүн чоһ тәқрар тәләб олунур.

К. Д. Ушински көстәрир ки, мүәллим өз һазыр фикрини ушаға тәгдим етдикдә иш даһа сүрәтлә кедир; ләкин бу заман һәмишә шакирдин мүәллим тәрәфиндән сөјләнән фикри (факты јох) шуурсуз шәкилдә, инам әсасында дәрк етмәси, јәни ону сәһв гәбул етмәси, фикри факт јеринә гаврамасы тәһдүкәси баш верир.

Бу чәтинликләри арадан галдырмаг үчүн мүәллим јени билијин әлдә едилмәси мәрһәләсиндә шакирдләрин мүстәгиллијини, фәаллығыны артыран тәлим методларындан истифадә етмәлидир. Белә методлардан бири дә дил үзәриндә дүзкүн тәшкил едилмиш мүшаһидәдир. Азәрбајчан дили дәрсләриндә жүксәк мәнимсәмә кејфијјәтинә наил олмаг үчүн бу методдан истифадә етмәк әлвериллидир.

Бөјүк рус физиологу И. П. Павлов елми мүшаһидә методуну характеризә едәркән көстәрирди ки, биз көрүнән шејләрә бахырыг, мөвчуд сөсләрә гулаг асырыг, ијләри гохулајырыг, јахынлығымызда олан әшјалара тохунуруг, үмумијјәтлә һәр бир әшја вә һадисәдән бизә мүнәсиб оланыны уғун һисс үзләримизлә гаврамаға чалышырыг. Бу просесләрин һамысы мүшаһидәнин әсасыны тәшкил едир.

И. П. Павловун бу көстәрдикләрини ејни илә тәлимдә истифадә едилән мүшаһидә методуна да анд етмәк олар.

Мүшаһидә методу башга тәлим методларындан фәрғләнир. Р. Г. Лембергин дедији кими, бу метод јалныз дујғулар вә гавраышларла дејил, шакирд шәхсијјәтинин бүтөвлүјүнү әһатә едән һиссләр, әјани тәфәккүр вә нитг илә дә бағлыдыр.

Мүшаһидә методу мүшаһидә етмәк, мәнтиги тәфәккүр фәалијјәти көстәрмәк, әлдә едилән билијин практик шәкилдә јохланмасы кими бир-бириндән ајрылмас үч әмәлијјәтин јеринә јетирилмәси илә һәјатә кечирилир. Биринчи әмәлијјат (мүшаһидә етмәк) өјрәнилән объектләрин мүхтәлиф олмасына бахмајараг мадди аләмин чисим вә һадисәләри һаггындакы факт вә тәсәввүрләри сонракы мәнтиги тәфәккүр әмәлијјәти үчүн топлајыр. Дил дәрсләриндә шакирдләрин мәтнләр үзәриндә тәшкил едилмиш мүшаһидәси мәнтиги тәфәккүр мәрһәләсиндә дил фактларынын тәһлил олунуб үмумиләшдирилмәси үчүн зәмин һазырлајыр. Буна көрә дә мүшаһидәнин сонракы үмумиләшдиричи әгли әмәлијјатә доғру јөнәлдилмәси вә истигамәтләндирилмәси мүшаһидә методунун бүтүн кедишини вә характерини мүәјјән едир. Бунлары нәзәрә алыб мүәллим иши елә тәшкил етмәлидир ки, дил үзәриндә апарылан сәмәрәли мүшаһидә шакирди мүтләг үмумиләшдиричи ишә чәлб етсин.

Бир метод кими мүшаһидә өз мәзмунуну о заман сахлајыр ки, онун гурулушу мүәјјән едилмиш пријомлардан тәшкил олунсун.

Һәгги биликләрин мәнимсәдилмәси үчүн әлдә едилән фактларын емал едилмәси васитәси олан мәнтиги тәфәккүр даһа бөјүк вә зәрури мәрһәләдир. Мүшаһидә методунун тәркиб һиссәси олан мүчәррәд тәфәккүр пријомларынын тәтбиғ едилмәси илә мүәјјән үмумиләшдиричи әмәлијјатлар апарылыр ки, бу әмәлијјатларын да мөгсәди там гавраыш үчүн материал һазырламагдыр. Белә ки, шакирдләр мүәллимин көстәриши илә мәтнләри вә ја сөз групуну мүшаһидә едиб дил фактларыны сечдикдән сонра онлары тутушдурур, мүгајисә едир, башлыча чәһәтләри гејри-башлычалардан ајырыр, бу вә ја диқәр әләмәтләринә көрә онлары групплашдырыр, сафчүрүк едир, үмумиләшдириб нәтичәјә кәлирләр. Бу пријомларын һәр биринин јериндә тәтбиғи мүшаһидә методунун еффејктивни жүксәлдир.

Мүәллим чалышмалыдыр ки, шакирдләрн диггәтини нү-
мажиш етдирилән мәннин асас чәһәтләринә јөнәлтсн, дүзкүн
көстәришләрн илә онларн нәтичәјә кәтириб чыхара билсин.

Шакирдләр тәфәккүр мәрһәләсиндә үмумиләшдиричи
әмәлијјатларн јеринә јетирәркән мүәјјән мүстәғиллијә малик
олурлар. Бу мүстәғиллијин дәрәчәси бир тәрәфдән мүәллимн
вердијн тәлиматнн характериндән, дикәр тәрәфдән өјрәдилән
грамматик категорија илә шакирдләрнн нә дәрәчәдә таныш
олмаларындан асылыдыр.

Мүшаһидә методунун маһијјәти она мәхсус олан пријом-
ларын тәтбиғи илә ајдынлашыр. Анчаг бу пријомларын тәт-
биғи өјрәдилән мөвзунун хүсусијјәтләриндән, шакирдләрнн
јаш сәвијјәсиндән вә с. асылыдыр.

Мүәллим мүшаһидә методу илә ишләјәркән грамматик
биликләри шакирдләрә һазыр шәкилдә тәгдим етмир. Бу ве-
рилмиш мәтидән мүәллимнн көстәриши илә шакирдләр тәрә-
финдән һәр һансы дил фактларынын мүшаһидә едилиб сечил-
мәси, һәмнин фактларын мүәјјән әләмәтләринә көрә группаш-
дырылмасы, үмумиләшдирилмәси, нәтичә әлдә едилмәси, нә-
һајәт, нәтичәнин практик шәкилдә јохланмасы кими бир про-
сәдә әлдә едилир.

В. И. Ленин дејирди ки, мәктәб шакирдләрә јалныз һа-
зыр биликләр вермәли дејил, о һәм дә биликләрә фәал јијә-
ләнмәји, онун практикаја тәтбиғини өјрәтмәлидир. Јалныз бу
јолла биликләрнн шүурлу, дәрнн вә мөһкәм елми мәннмәсәдил-
мәсинә наил олмаг мүмкүндүр. Шакирдләрнн диалектик-ма-
териалист дүнјакөрүшүнүн формалашмасы да әсасән бу јол-
ла һајәтә кечирилә биләр.

Азербайчан дили курсунда бир чох мөвзулар вардыр ки,
онлар сонра кечиләчәк мөвзулар үчүн зәмин јарадыр. Ша-
кирдләр мүәллимин рәһбәрлији алтында зәмини әввәлчәдән
јарадылмыш мөвзуларн мүшаһидә методу васитәсилә мүстә-
ғил өјрәнә билирләр.

Инди дә Бақыдакы 132 №-ли мәктәбин мүәллими И. Га-
фаровун «Сөзләрдә гоша саитләр», «Сөзүн сәтирдән-сәтрә ке-
чирилмәси» вә «Шәкилчиләрнн јазылышы» мөвзуларыны мү-
шаһидә методу илә нечә тәдрис етдијини әјани шәкилдә көс-
тәрәк.

Мүәллим «Сөзләрдә гоша саитләр» мөвзусунун изаһына
башламаздан әввәл мүсаһибә илә шакирдләрнн саитләр һаг-
ғындакы мувағиғ биликләрини ашқара чыхарыб ашағыдакы
рабитәсиз мәтни јазы тахтасына јаздырыр.

1. Бахын шәһәрләрнн јагүт рәнкинә,
Бәнзәјир шаирин сөз аһәкинә! (С. В.).
2. Халгымыз һәр ил Бөјүк Октјабр сосналист ингилабы-
нын галиб кәлдијн күнү гејд едир. 3. Ч. Чаббарлы реалист
бир сәнәткардыр. 4. Зәнкли саатын сәси отағы бүрүдү. 5. Атам
мәтбәәдә ишләјир. 6. Јалварырыг ки, ај аға, маашымызы бир
гәдәр артыр, чүнки ашағы кетмәк чәтиндир. (А. Ш.). 7. Гоша
саити олан сөзләри јазмагда чәтинлик чәкириксә, орфографи-
ја лүғәтинә бахмаг лазымдыр.

8. Сәадәт камалла јетишир баша.

Халга һөрмәт елә, әдәблә јаша. (Н. К.).

Мүәллим шакирдләрә биринчи тапшырыг верир:—Ушаг-
лар, мәтни охујун, гоша саитли сөзләри сечиб дәфтәрнннзә јә-
зын. Шакирдләр мәтидән шаирин, сосналист, реалист, саатын,
мәтбәәдә, маашымызы, саити, сәадәт сөзләрини сечиб дәфтәр-
ләринә јазырлар.

Икинчи тапшырыг: — Сечдијиниз сөзләрдән ејни гоша
саитли сөзләри биринчи, мүхтәлиф гоша саитли сөзләри икә
икинчи група дахил един вә һәр група дахил олан сөзләрдә
ишләдилмиш гоша саитләри муғажисә едиб нәтичә чыхарын.

I груп	II груп
Саатын, мәтбәәдә, маашымызы.	Шаирин, сосналист, реалист, саити, сәадәт.

Беләликлә, шакирдләр өјрәнирләр ки, сөзләрдә ишләди-
лән гоша саитләр ејни вә мүхтәлиф олур. Бундан сонра мүәл-
лим шакирдләри чалышмалар үзәриндә ишләдир.

Мүәллим: «Сөзүн сәтирдән-сәтрә кечирилмәси» мөвзусуну
мүшаһидә методу васитәсилә кечмәздән габаг шакирдләрә ев-
дә «Һеча» бәһсини тәкпар етмәләрини тапшырыр. Јени дәрсин
(сөзүн сәтирдән-сәтрә кечирилмәси) тәдрисинә башлајаркән
о, шакирдләрә мурациәт едир: — Ушаглар, әдәбијјат дәрсли-
јиндән отуз доггузунчу сәһифәни ачын, һәмнин парчада сәтир-
дән-сәтрә кечирилмиш сөзләри сечиб дәфтәрнннзә јазын. Ша-
кирдләр һәлә ибтидан синифләрдә сөзләрин сәтирдән-сәтрә
кечирилмәсинә даир бәсит шәкилдә дә олса, мәлумат алмыш-
лар. Она көрә дә мәтидән ашағыдакы сөзләри асанлыгла се-
чиб дәфтәрләринә јазырлар. Уча+дан, гачма+ға, көздә—
гу+лагда, мә+ни, кир+ди, Ира+вана, ма+шаллаһ, едән+

дөн, ула+гы, јубан+магына, Новру+зэли, гајы+дыб, бал+кона.

Мүэллим икинчи тапшырыг верир: — Инди, сечдијиниз сөзлери нечалара ајырын вэ јенидэн дэфтаринизэ јазын.

У—ча+дан, гач—ма+га, көз—дэ—гу+лаг—да, мө+ни, кир+ди, И—ра+ва—на, ма+шал—лаһ, е—дөн+дөн, у—ла+гы, ју—бан+ма—гы—на, Нов—ру+зэ—ли, га—јы—дыб, бал+ко—на.

Үчүнчү тапшырыг: — нечалара ајырдыгыныз сөзлөрлө мәтидөн сечдијиниз сөзлери мүгајисэ един вэ сөзлөр сәтирдөн-сәтрэ нөјө әсасән кечирилдијини мүәјјәнләшдириң. Бурадан шакирдләр өјрәнирләр ки, сөзләр сәтирдөн-сәтрэ нечалара әсасән кечирилер. Бундан сонра мүэллим сонунчу тапшырыг верир: — Көрүн, охудуғуну парчада елә сөзләр вармы ки, бир сәсдән ибарәт олан нечасы сәтрин сонунда сахланмыш вэ ја јени сәтрэ кечирилмиш олсун. Мә’лум сәбәбә көрә шакирдләр мәтидә белә сөзләрә тәсадүф етмирләр. Беләликлә, онлар бир сәсдән ибарәт нечаны сәтрин сонунда сахламаг вэ ја јени сәтрэ кечирмәк мүмкүн олмадыгыны өјрәнирләр. Нәһәјәт, мүәллим кечилән мөвзунун диқәр хүсусијјәтлери һаггында өзү мә’лумат вериб дәрси јекунлашдырыр вэ шакирдлери һәммин мөвзуја аид чалышмалар үзәриндә ишләдир.

Инди дә «Шәкилчиләрин ики вэ дөрд чүр јазылышы» мөвзусунун мүшаһидә методу илә тәдрисинә кечәк.

Мүэллим бу мөвзуну мүшаһидә методу илә кечмәк үчүн бир күн әввәл шакирдләрә тапшырыр ки, аһәнк ганунуну тәк-рар етсинләр. О, нөвбәти дәрсдә јени мөвзунун тәдрисинә баш-лајаркән ашағыдакы сөзлери шакирдләрә тәгдим едир.

Јолда, јағышдан, јохушлар, мәктәбдә, чәкичдән, көзләр, долма, чәкмә, полады, дағлыг, тәклик, дағын, дәмирин, шинели, колхозу, јохушун, үзүмлүк, чөлү, одунлуг, түтүнүн вэ с.

Биринчи тапшырыг: — Ушағлар, бу сөзлери көк вэ шәкилчиләрә ајырыб дэфтаринизэ јазын.

Јол—да, јағыш—дан, јохуш—лар, мәктәб—дә, чәкич—дән, көз—ләр, дол—ма, чәк—мә, полад—ы, дағ—лыг, тәк—лик, дағ—ын, дәмир—ин, шинел—и, колхоз—у, јохуш—ун, үзүм—лүк, чөл—ү, одун—луг, түтүн—үн вэ с.

Икинчи тапшырыг: — Шәкилчисиндә а, ә саитлери олан сөзлери биринчи, ы, и, у, ү саитлери олан сөзлери исә икинчи група дахил един. Шакирдләр бу тапшырыгы ашағыдакы ки-ми ичра едирләр.

I груп	II груп
јол-да, дол-ма, мәктәб-дә, чәк-мә јағыш-дан, чәкич-дән, јохуш-лар, көз-ләр	полад-ы, одун-луг, шинел-и, үзүм-лүк, колхоз-у, дағ-ын, чөл-ү, дәмир-ин, дағ-лыг, јохуш-ун, тәк-лик, түтүн-үн.

Үчүнчү тапшырыг: — һәр группдакы сөзлериң шәкилчи-ләринә диғәт един вэ онларын нечә чүр јазылдыгыны мүәј-јәнләшдириң. Шакирдләр бурадан белә бир нәтичә әлдә едир-ләр ки, тәркибиндә а, ә саитлери иштирак едән шәкилчиләр ики, ы, и, у, ү—саитлери олан шәкилчиләр исә дөрд чүр ја-зылар.

Дөрдүнчү тапшырыг: — Биринчи группдакы сөзләрдән шә-килчиләриндә а саити олан сөзлери биринчи, ә саити олан сөз-ләри исә икинчи група дахил един вэ нә үчүн биринчи груп-дакы шәкилчиләрин галын, икинчи группдакы шәкилчиләрин исә инчә саитли олдуғуну мүәјјәнләшдириң. Шакирдләр га-лын вэ инчә саитләр аһәнкинә көрә буну мүәјјән едирләр.

I груп	II груп
јол-да, јағыш-дан, јохуш-лар, дол-ма.	мәктәб-дә, чәкич-дән, көз-ләр, чәк-мә.

Бешинчи тапшырыг: — Инди дә шәкилчиләриндә ы, и, у, ү саитлери иштирак едән сөзләрдән, шәкилчисиндә ы, и саит-ләри олан сөзлери биринчи, у, ү саитлери олан сөзлери исә икинчи група дахил едиб, нә үчүн биринчи группдакы шәкил-чиләрин саитлери додаглаңмајан, икинчидәки шәкилчиләрин саитлери додаглаңан олдуғуну мүәјјәнләшдириң. Шакирдләр буну да додаглаңан вэ додаглаңмајан саитләр аһәнкинә көрә мүәјјән едирләр.

I груп	II груп
полад-ы, шинел-и, дағ-лыг, тәк-лик, дағ-ын, дәмир-ин.	колхоз-у, чөл-ү, одун-луг, үзүм-лүк, јохуш-ун, түтүн-үн.

Көрүндүжү кими, шакирдлөр бурада тәдричән, саитләрнин галын вә инчәлижиндән асылы олараг тәркибиндә а, ә саитләри иштирак едән шәкилчиләрнин ики, саитләрнин галын, инчә, додагланан вә додагланмајан олмасындан асылы олараг тәркибиндә ы, и, у, ү саитләри иштирак едән шәкилчиләрнин исә дөрд чүр јазылдығы нәтичәсинә кәлиб чыхырлар. Бујдан сонра мүәллим бу ганунун гејри-мәһсуллар шәкилчиләрдә позулмасына даир шакирдләрә мәлумат вериб онлары чалышмалар үзәриндә ишләдир. Әлдә едилән нәтичәнин практик чалышмалар васитәсилә јохланмасы исә идракын сонунчу мәрһәләсини тәшкил едир. Јени Азәрбајчан дили програмы мүәллимдән тәләб едир ки, мүәллим бу чәһәти дә, јәни грамматик биликләрнин әмәли ишдә, чалышмалар үзәриндә иш просесиндә әлағәли сурәтдә тәтбигини диггәт мәркәзиндә сахласын.

Јухарыда көстәрдијимиз нүмунәләрдән ајдын олур ки, мүәллимин әсас ишни шакирдләрнин мүстәгил фәалијјәтини тәшкил етмәк, онлара истигамәт вермәк, рәһбәрлик етмәк олур. Шакирдләр исә мәтн вә ја сөз групплары үзәриндә мушаһидә апарыр, факт топлайыр, онлары групплашдыыр, мүгајисә, саф-чүрүк едир, үмумиләшдирир вә нәтичәјә кәлирләр. Мүәллим исә бу әмәлијјаты јекунлашдыыр, шакирдләрнин бурахдылары сөһвләри дүзәлдир вә лазым кәләндә өјрәдилән грамматик категоријанын бу вә ја дикәр чәһәтләри һаггында әләвә мәлумат верир.

Мүәллим мушаһидә методу илә о заман ишләјә биләр ки, өјрәдәчәји бу вә ја дикәр грамматик категорија һаггында шакирдләрдә ја ибтидан синифләрдә, ја да бир вә ја бир нечә дәрә әввәл мөһкәм зәмин јарадылмыш олсун. Бу методла мүәјјән бир мөвзуну тәдрис етмәздән әввәл зәминјарадычы материаллар шакирдләрә тәкяр етдирилмәли, башга сөзлә, әввәлки мөвзуларла сонракылар арасында әлағә јарадылмалыдыр. Јени Азәрбајчан дили програмы да дилин бүтүн саһәләри арасындакы мунасибәтин вә гаршылыгы әлағәнин ашқара чыхарылмасыны, үмумиләшдирилмәсини тәләб едир.

Мушаһидә методунда шакирдләр јени биликләрә мүстәгил јијәләнирләр. Мүстәгил иш исә елә ишләрә дејилир ки, о, билаваситә шакирдләрнин тәфәккүрүнә әсасланмыш олсун. Шакирд бу јолла әлдә етдији биликләрнин доғрулуғуну сүбүт етмәкдә, фикрини әсасландырмаг үчүн лазыми фактлар көстәрмәкдә чәтинлик чәкмир. Дәлиләр вә сүбүтлар әсасында өјрәнилән билик исә шакирдин һәгиги малы олур, ушаг онун

доғрулуғуна шүбһә етмир, әлдә етдији нәзәри мәлуматы әмәли ишдә асанлыгга тәтбиг едә билир.

Зәмини әввәлчәдән јарадылмыш вә башга грамматик категоријалары мушаһидә методу илә мәнимсәтмәк мүмкүндүр. Анчаг башга грамматик категоријалары, јәни зәмини әввәлчәдән јарадылмамыш мөвзулары мушаһидә методу илә шакирдләрә мәнимсәтмәк үчүн онлары бу ишә һазырламаг лазымдыр. Фикримизин охучуја ајдын чатмасы үчүн бәзи фактлары нәзәрдән кечирәк.

1) Шәкилчиләрнин ики вә дөрд чүр јазылышыны аһәнк ганунуна әсасән, 2) сөзләрдә гоша самит вә саитләри, бөјүк һәрфләрдә јазылан сөзләри шакирдләрнин һәјат тәчрүбәси вә ибтидан синифләрдә алдылары биликләрә әсасланмагга, 3) нитг һиссәләринин гурулушча нөвләрнин сөзүн тәркибинә көрә, 4) бу вә ја дикәр грамматик категоријанын һалланмасы вә шәхсләр үзрә дәјишмәсини исимләрнин һалланмасы вә шәхсләр үзрә дәјишмәсинә анд шакирдләрдә зәмин јаратдыгдан сонра, 5) һәмчинс хәбәр, тамамлыг, тәјин вә зәрфликләри, онларын ифадә васитәләрини һәмчинс үзвү мүбтәдалар вә онларын ифадә васитәләринә әсасланыб, 6) дикәр чүмлә үзвәләринин гурулушча нөвләрнин мүбтәданын гурулушча нөвләринә көрә, 7) јарымчыг чүмләләрини хүсусијјәтләрини бүтөв чүмләрә әсасланмагга, 8) мүбтәда, хәбәр, тәјин, тамамлыг вә зәрфлик будаг чүмләләринин хүсусијјәтләрини чүмлә үзвәләринә истинад етмәклә, 9) зәрфлијин мәнача нөвләрнин зәрфин мәнача нөвләринә көрә, 10) нитг һиссәләринин чүмләдәки ролуну, исмин чүмләдәки ролуна әсасән, 11) башга нитг һиссәләринин мәнача нөвләрини исмин мәнача нөвләринә әсасланмагга, 12) бу вә ја дикәр грамматик категоријанын тәрифини (мәсәлән, исмин тәрифини) мәнимсәтмәклә вә с. өјрәтмәк мүмкүндүр.

Бурада бир чәһәти дә гејд етмәк лазымдыр ки, мушаһидә методу илә тәрифләри өјрәтмәздән габаг дикәр тәлим методлары васитәсилә һәр һансы бир тәрифин (мәсәлән, исмин) тәркиб һиссәләри һаггында шакирдләрә әтрафлы мәлумат вермәлидир. Бунун үчүн шакирдләрә әввәлчә нөв фәрги, чинс вә нөв кими мәнтиги аңлајышлары¹ мәзмуну өјрәдилмәлидир. Онлар билмәлидирләр ки, һәр бир тәриф үч аңлајыш-

¹ Р. Әсәдов. Грамматиканын тәдрисиндә мәнтиги аңлајышлардан истифадә етмәк һаггында. «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси», Үчүнчү бурахылыш, Бақы, 1968, сәһ. 17—30.

дан — нөв фәрги, чинс вә нөвдән тәшкил едилмишдир. Шакирдләр һәм дә әшја билдирән нитг һиссәсинә исим дежилр дедикдә, бу тә'риф әшја билдирән (нөв фәрги), нитг һиссәсинә (чинс), нәһажәт, исим (нөв) кими үч компонентин бирләшмәсиндән әмәлә кәлдијини өјрәнмәлидирләр. Ејни заманда мүәллим гејд етмәлидир ки, дикәр тә'рифләр дә бу модел үзрә гурулур. Бундан сонра мүәллим јухарыда кәстәрилән биликләрә әсасланыб дикәр нитг һиссәләринин (һәтта чүмлә үзвләринин) тә'рифләрини мүшаһидә методу илә шакирдләрә мәнимсәдә биләр.

Мүәллим грамматик биликләрин мәнимсәдилмәси просесиндә јалныз мүшаһидә методундан истифадә едәркән дејил, башга тә'лим методлары илә ишләјөндә дә дәрси елә тәшкил етмәлидир ки, биликләрин әлдә едилмәси шакирдләрин мүстәгиллијинә, фәаллығына әсаслансын, бу мәнимсәмә просеси онларын тәфәккүрүнүн динамиклијини тә'мин етсин. Бөјүк рус методисти Ф. И. Буслајев шакирдләрин тәфәккүрүнүн инкишаф етдирилмәсинә бөјүк әһәмијјәт верирди. О кәстәрирди ки, тәфәккүр од кимидир, она һәмишә гита лазымдыр, әкс һалда, о аңчаг түстү верәчәкдир.

Бүтүн бу дедикләримиздән белә нәтичә чыхыр ки, Азәрбајҗан дили дәрсләриндә шакирдләрин мүстәгиллијини, фәаллығыны артырмаг, онларын тәфәккүр фәалијјәти кәстәрмәсинә шәраит јаратмаг үчүн мүшаһидә методундан истифадәнин әһәмијјәти бөјүкдүр.

КӨРКӘМЛИ ӘДӘБИЈЈАТ МҮӘЛЛИМИ—АБДУЛЛА ШАИГ

Досент Чамал ӘБМӘДОВ

«Һәр ишдә истә'дад олдуғу кими, мүәллимликдә дә истә'дад олмалыдыр» (А. Шаиг).

Әдәбијјат тәдриси тарихимиздә өз методик көрүшләрини дәрс дедији синифләрдә, педагожи просесдә јаратмыш вә формалашдырмыш мүәллимләр ичәрисиндә Абдулла Шаигин дә хүсуси мөвгеји вә шәрәфли јери вардыр. Әдәбијјаты бөјүк бир мәнәббәтлә севән А. Шаиг һәм дә ону еһтирасла тәдрис етмәји бачаран устад мүәллимләрдән олмушдур. Сабиг тәләбәләринин хатирәләриндән вә архив сәнәдләриндән ајдын олур ки, о, дәрс дедији мәктәбләрдә педагожи бачарығы илә һәмишә фәргланмиш, нүмунә олмуш, әдәби һадисәләри, ајры-ајры сәнәткарларын јарадычылыг јолуну хүсуси бир габиллијјәтлә өјрәтмиш, билији вә методик һазырлығына көрә мүасирләриндән сечилмишдир.

А. Шаигин бир әдәбијјат мүәллими кими өзүнәмәхсус методик мәнәрәти олмушдур. О, тәдрис просесиндә дәрс дедији фәннин хүсусијјәтләрини өн плана чәкир вә ишини мәнһз бу әсасда гурурду. Шаигин сабиг тәләбәси, јазычы С. Рәһман мүәллимнин методик бачарығыны белә сәчијәләндирирди: «Шаиг әсил мүәллим иди. Фәнни мүкәммәл билирди. Әсәрләри чох мәнәрәтлә тәһлил едирди». Проф. Ә. М. Гарабағлы доғру оларга јазыр: «...Шаиги јарадычылыға мүөјјән дәрәчәдә мүәллим-

лији тәһрик етмишдир». Билаваситә педагожи просеслә бағлылыг она «дәрс китабларында мөһкәм јер тутан бәдии оху материаллары јаратмаға сәбәб олмушдур».

А. Шаигин әдәбијјат мұәллимлијиндәки методик усталығындан бири дә тәдрис етдији фәнни шакирдләрә севдирмәси олмушдур. Овун методик гәнаәти бу иди ки, мұәллим әдәбијјаты севмирсә, бу заман шакирдләрә дә севдира билмәз. Әкәр дәрсдә фәнн мұәллими илә шакирд арасында гаршылығлы мәһәббәт зәифдирсә, онда гаршыја гојулан мәгсәдә дә чәттин нанл олмағ мүмкүндү. Мұәллимнин бу хүсусијјәтини халг шаири С. Рүстәм тәсвир едәрәк јазыр ки, А. Шаиг «әдәбијјаты бизә чох севдирән, әдәби зөвгү тәрбијә едәнләрдән бири олмушдур». А. Шаиг тәлим просесиндә инандырмағ, фикри әсасландырмағ, шүүрлулуғ мәсәләләрини тәрбијәнин рәһни һесаб едирди. Әлбәтгә, бурада һәр бир фәннин өзүнә кәрә имканларыны нәзәрә алмағ вачибдир. Әдәбијјат дәрсләриндә бу хүсусијјәт мұхтәлиф тәрәдә өзүнү көстәрир. Бунлардан бири дә дәрсдә сәчијјәви, бәдии чәһәтдән долғун нүмунәләр әсасында шакирдләрин мүстәғил ишләринин тәшкилидир. А. Шаигин дәрс дедији тәләбәләрдән бири олан М. һүсејн онун дәрсләриндәки бу хүсусијјәти нүмунә көстәрәрәк дејир: «О,... бәјнимизә шә'р вә сәнәтин көзәл нүмунәләри илә истираһәт верирди».

Әдәбијјат мұәллими өз данышығы, нитги е'тибары илә нүмунә олмалыдыр. Бу, әдәби һадисәләрин мөһкәм мәнимсәнилмәсини асанлашдыран, әсәрдә тәблиғ олуан идејанын тез баша дүшүлмәсинә имкан вермәклә бәрәбәр, әдәбијјат дәрсләринин көмәји илә шакирдләрин нитг инкишафына, тә'сир етмәк үчүн дә мұһүм васитәләрдән биридир. Нитги көзәл олан мұәллим дәрс марағлы тәшкил едә билир, өз данышығы илә шакирдләрә һәмишә нүмунә олур. А. Шаигин педагожи фәалијјәтинә даир материалларын тәдғиги көстәрир ки, о, мәһз бу нөгтеји-нәзәрдән дә сечилән әдәбијјат мұәллими олмушдур. Јазычы Мейди һүсејн өз дәрсләрини садә, ајдын, сәлис вә ифадәли бир диллә тәшкил етмәјә чидди фикир верән А. Шаигин мұәллимлик исте'дадындакы бу чәһәт бәрәдә дејир: «Абдулла Шаиг... дахили бир атәш вә илһамла бүтүн синфи әлә алырды. Дәрс саатынын тез гуртармағы бизим һаымыызда тәәссүф һисси ојадырды».

А. Шаигин мұәллимлик фәалијјәти она маарифин зәури еһтијачларыны, тәдрисин сәмәрәли тәшкили мәсәләләрини вә с. даһа јахшы баша дүшмәјә вә јахындан һисс етмәјә чох көмәк

едирди. Хүсусилә, о, ушағларын мұталиәсини әсрин артан тәләбләри сәвијјәсинә галдырмағы вачиб сајыр, буну тәдрис ишинин еффеќтлији үчүн зәури шәртләрдән һесаб едирди. Одур ки, А. Шаиг өз ишини дәрс демәклә мәһдудлашдырмағ, ејни заманда, бәдии јарадычылығла мәшғул олур, ушағ әдәбијјатынын зәнкинләшмәси вә инкишафы үчүн бүтүн имканларыны сәфәрбәр едәрәк јазычы-тәрбијәчи кими шөһрәт газаныр. Билаваситә педагожи фәалијјәтин нәтичәсидир ки, Абдулла Шаиг Азәрбајҗан ушағ әдәбијјатынын көркәмли јарадычысы олмушдур. О, өмрүнүн 50 илдән чохуну билаваситә ушағ әдәбијјатына һәср етмиш, Азәрбајҗан ушағ әдәбијјатынын гызыл фондуна дахил олан әсәрләр јаратмышдыр. Әлбәтгә, Шаигин педагожи фәалијјәтинә вә ушағ әсәрләринә бир күлл һалында бахмағ вә онун бу мұхтәлиф фәалијјәт даирәсини ејни чүр гијмәтләндирмәк олмаз. Чүнки А. Шаиг социализм реализм үсулуна јијәләнмиш совет јазычысы, әсил халг мұәллими сәвијјәсинә јүксәлинчәјә гәдәр узун, долашығ, зиддијјәтли вә мүрәккәб бир јол кечмишдир. Бу, шүбһәсиз, онун мұәллим-методистлијинә вә ушағ әдәбијјаты саһәсиндәки фәалијјәтинә дә мұәјјән изләр бурахмышдыр.

А. Шаиг бәдии јарадычылыға лап еркән башласа да, 1905-чи ил рус ингилабындан сонра кениш фәалијјәт көстәрмиш, ушағ әдәбијјатымызын классик нүмунәләри олан: «Тыг-тыг ханым», «Түлкү һәччә кедир», «Јахшы арха» вә с. әсәрләри мәһз бу заманлар јаратмышдыр. Бунула бәрәбәр, А. Шаиг јарадычылығы јалпы Совет һакимијјәти илләриндә кениш вә һәртәрәfli инкишаф етмиш, әсил совет ушағ јазычысы оларағ, о, Совет һакимијјәти илләриндә шөһрәт газанмышдыр. Мирзә Ибраһимов јазыр ки, Шаиг бизим эн көркәмли ушағ јазычымыздыр. О, классик әдәбијјатымызда олдуғу кими, совет әдәбијјатында да ушағ әдәбијјатынын көркәмли јарадычысы һесаб олунур. «Абдулла Шаигин мұхтәлиф јашлы ушағлар үчүн јаздығы бир чох әсәрләр бизим милли әдәбијјатымызда мисли бәрәбәри олмајан көзәл нүмунәләридир».

А. Шаигин көркәмли бир ушағ јазычысы кими јетишмәси вә јарадычылығы бөју бу саһә илә мәшғул олмасы, әлбәтгә, сәбәбсиз дејилдир. Бу, бир тәрәфдән үмидимиз вә кәләчәјимиз слан ушағларын мәфкурәви вә бәдии тәрбијәсинә јазычынын бөјүк мәһәббәти, онларын јенилмәз енержи вә күчүнә инамы илә әлағәдар олса да, дикәр тәрәфдән, бәлкә дә, эн башлыча-сы, Шаигин педагожи фәалијјәтлә мөһкәм вә сыхы бағлы олан эн әсас хүсусијјәти илә әлағәдардыр.

Садэ вэ тэвазэ кар бир инсан олан А. Шаиг Азэрбајчанда Совет һакимијјетиндэн эввал јашамыш демократик фикирли халг мүәллимләринин нәчиб вэ мүтәрәгги сифәтләрини өзүндә үмумиләшдирмишдир.

А. Шаиг бәдин јарадычылығында олдуғу кими, педагожи фәалијјетиндә дә орижинал, јарадычы јолу илә кетмиш, көһнәлимиш үсуллары тәкрарламамышдыр. О, педагожи ишә јарадычылыгы иши кими бахмыш, мүәллимдән хусуси истәдад тәләб етмишдир. Әдиб бу һагда белә јазмышдыр: «Һәр ишдә истәдад лазым олдуғу кими, мүәллимликдә дә истәдад олмалыдыр. Бу истәдады олмајанларын көзәл билдији үсул илә вердикләри билик белә сөнүк вэ чансыз олур. Сөзүн гысасы, һәр мүәллим үсулларла көзәл ашинә олмагла бәрәбәр, өз мәнтиги вэ шәхсијјетини дә унутмамалыдыр. Дәрсдә өзүнү һәр заман дар чәрчивә ичәрисинә сохмаға чалышмамалыдыр».

А. Шаиг мүәллимликдә истәдад олмалыдыр, — дедикдә һансы педагожи вэ методик бачарыға јијәләнмәји башлыча шәрт һесаб едирди?

Бу суала о, ајры-ајры мүәллимләрин педагожи фәалијјәти һагында фикирләри, өзүнүн шәхси нүмунәси илә ајдын чаваб вермишдир. А. Шаиг мүәллимин истәдадыны, һәр шәјдән эввал, онун педагожи фәалијјәтә мүнәсибәтиндә ахтарырды. О, дејирди ки, мүәллим өз сәнәтини севмәсә, һеч бир заман мүвәффәгијјәт газана билмәз. Мүәллим фитрәтән, мәһнән өз сәнәтинә бағлы олмалы, она вурулмалыдыр. Мүәллим јалныз дәрсләри илә дејил, рафтары, мәдәнијјәти илә дә сечилмәлидир. Мәдәнијјәти јүксәк олан мүәллимин нүфузу тәсирли олар, һамы она инанар, дәрсләри дә јүксәк сәвијјәдә кечәр. А. Шаиг өз мүәсирләри С. М. Гәнизадә, С. С. Ахундов, Һ. Чавид кими мүәллимләрин педагожи фәалијјәтинә истинад едир, мәһз бу мүәллимләрин тәчрүбәси әсасында фикир сөйләјирди. О, С. С. Ахундовун педагожи истәдадыны белә гиймәтләндирди: «Гыса киркикләринин арасында парлаг вэ дүшүнчәли көзләри аһәирүба кими инсаны өзүнә чәлб едирди. Мәһрибан рафтары, ширин дили илә өзүнү бүтүн мәктәб мүәллимләринә севдирәрди».

А. Шаиг мүәллимлик истәдадында педагожи вэ методик бачарығы нәзәри һазырлыгла бирләшдирмәјә габил оланларә пәрәстиш едирди. О, хусусилә, әдәбијјаты вэ мүталиәни севмәји, сәнәт әсәрләринин мәзијјәтләрини дүмағы вэ гиймәтләндирмәји бачаран әдәбијјат мүллимләриндән нүмунә көтүрмә-

ји төвсијә едирди. А. Шаигин нәзәриндә «Чавид өз сәнәтини севән бир шаир вэ мүәллим», Н. Нәриманов исә ади мүәллимләрдән дејил, «ичтимай-мәдәни ишләрдә фәалијјәт көстәрән маариф хадими вэ ингилабчы иди».

А. Шаиг һәјатынын 34 илини фәсиләсиз олараг педагожи ишә сәрф етмишдир. Илк дөфә олараг 1900-чү илдә Бақыја кәлән А. Шаиг, 1901-чи илдә биринчи Александр кимназијјасында Азэрбајчан дили мүәллими һүгуғу алмаг үчүн имтаһан заманы истәдад вэ бачарығыны көстәрмиш, өз сәји вэ мүталиәси сәјәсиндә бу имтаһанда «Азэрбајчан дили вә әдәбијјата даир,... метрдика вә дидактикаја анд суалларә» Н. Нәриманов вэ башга мүәллимләри чох разы салан чаваблар вермиш вә мүәллимлик һүгуғуну алмышдыр. Һәмин илдән башлајараг А. Шаиг Бақынын мүхтәлиф мәктәпләриндә мүәллимлик етмишдир. Демократик фикирли мүәсирләри Ч. Мәммәдгулузадә, С. С. Ахундов, Ә. Һагвердијев, М. Ә. Сабир кими А. Шаиг дә халгын маариф вә мәдәнијјәтини јүксәлтмәк үчүн бәдин јарадычылыгла бәрәбәр, педагожи ишлә, тәлим-тәрбијә илә дә мәшғул олмағы халга хидмәтин ән башлыча шәрти һесаб едирди. Бу нәчиб вәтәһпәрвәрлик һиссинин нәтичәсидир ки, о, һәјата атылдығы күндән кәнч нәслин тәрбијәси илә мүнтәзәм мәшғул олур, мүәллимлик едир, дәрсликләр јарадырды.

А. Шаигин демократик фикирли Азэрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллими кими фәалијјәт көстәрмәси мүәсирләриндән хәјли фәрглидир. Шаиг диндар бир мүнһидә бөјүјүб «бизим ев бир мүәллим еви олдуғу һалда, мөвһумат јувасы иди», — дејәрәк өз ушағлыг илләрини ачы-ачы хатырласа, дини мәркәзләрдәки тәһсил» очағларынын узун мүддәт тәсириндә олса, шәриәт дәрсләри десә белә, көһнә фикирли, диндар мүәллим олараг галмамыш, өз сәји, өз бачарығы нәтичәсиндә әсил халг мүәллими сәвијјәсинә јүксәлмишдир. Кәнчликдән көзү-ачыг, маарифпәрвәр, мүәллимлик сәнәтинә хусуси мараг көстәрән А. Шаиг педагожи фәалијјәтә башладығы дөврләрдә ки чәбһә илә үз-үзә кәлирди. **Биринчи көһнә мәктәбләр**— моллаханалар, орада дәрс дејән моллалар, схоластик тәлим-тәрбијә үсулу илә дәрс дејән мүәллимләрин фәалијјәт көстәрдикләри вә гызғын тәблиғ етдикләри «педагожи чәбһә» иди. А. Шаигин тәрбијәси, тәһсили даһа чох чәбһәјә үјүн кәлирди. Амма әгидәси, мәсләки, әсла көһнә мәктәбләрлә тәлим-тәрбијә үсуллары илә ујушмурду. О, моллаханаларда тәлим олуан схоластик едмләрин инкишаф вә тәрәгги үчүн фәјдәсызлығы-

ны көрүрдү. А. Шаиг даһа башга педагожи чөбһөжө, жени тө-лим-тәрбијә үсулларына, дүнјәви мөктәбләрә мејл едирди. Оуну диггәтини вә марағыны Гори семинаријасыны гуртармыш мүүллимләрин педагожи фәалијјәти даһа чох чөлб едирди. О, бу мүүллимләрин фәалијјәти илә һәлә илк тәһсил алдығы мөктәбдә таныш олмушдур. Бу мөктәбдә чалышан Гори семинаријасынын мәзунлары Бахшәлибәј вә Пашабәј өз педагожи габилијјәтләри илә Шангә нүмунә идиләр.

Шаиг ајдын көрүрдү ки, XIX әсрин 80—90-чы илләриндә жени типли, дүнјәви мөктәбләрин сајы илдән-илә артыр, халг-да елмә, маарифә бөјүк һәвәс ојаныр. О, буну да јахшы билди ки, «Русија әли мөктәбләриндә вә Гори мүүллимләр семинаријасында тәһсил алыб кәлән габагчыл мүүллимләр жени үсуллу мөктәбләрин мөһкәмләnmәси, дини мөктәбләрин нүфуздан дүшмәси үчүн шәраит јарадырлар». Буна көрә дә о, һәм мүүллимләрин тәчрүбәсиндән өјрәнир, онлары «учителишка» адландырыб, лага гојан вә һәгарәтлә бахан буржуа мүһәррирләринин зәрәрли көрүшләри илә разылашмыр, өзүнү дә бу чүр мүүллимләрлә бир сырада фәалијјәт көстәрән педагог кими көрмәк истәјирди. Шаиг охујур, өјрәнир, женилији дүјмаға чан атыр, өзүнү женидән гурурду. О, «педагогиканын сон наилијјәтләриндән хәбәрдар олан» демократик фикирли маариф хадимләри, әснл халг мүүллимләри илә дуруб-отурур, онларла мәсләһәтләширди. А. Шаиг охујур, өјрәнир, женилији дүјур вә өзүнү дә женидән гурурду.

А. Шаигин педагожи фәалијјәтинин чох һиссәси Азәрбајчанда Совет һакимијјәтиндән әввәлки дөврә тәсадүф едир. Бу елә дөвр олмушдур ки, көһнә Бақыда иртича чох гүввәтли, халг маарифи чидди бөһран вә ачыначағлы вәзјјәт кецириди. Тәбииндир ки, белә бир шәраит ачыгфикирли зијалылар, маарифпәрвәрләрә өз тәсирини көстәрмөјә билмәзди. Неч тәсадүфи дејил ки, А. Шаигин педагожи фәалијјәтинин илк илләри, кәркин вә мүрәккәб олмушдур. Белә ки, о, педагожи ишә башладығы илк күнләрдә дәрәлә тәмин олуна билмир, күнләрини хәстә мүүллимләри әвәз етмәклә кецирир, бәзән исә сәјјар мүүллим сифәти илә 4—5 мөктәбдә дәрә демәјә мөчбур олурду.

Бу взијјәт 1911-чи илә гәдәр давам етмиш, һәмнин илдән исә А. Шаигин педагожи фәалијјәти Бақыдакы реални мөктәбдә мәркәзләшмишдир.

Чәтнинликләр А. Шаигин мүүллимлијә олан һәвәс вә мөһәббәтини сөндүрә билмир, ону руһдан әсла салмырды. А. Шаиг ағыр күнләрдә белә кәләчөјә инанм бәсләјән мүүллим-жазычы олмушдур. Бу сәһәдә-А. Шаиг педагожи фәалијјәтинин илк күнләриндә таныш олдуғу Ф. һаввердијев, С. С. Ахундов, А. Сәһһәт, М. Ә. Сабир, М. Маһмудбәјов вә башга демократик фикирли зијалыларын мүүллимлик сәнәти вә онларла јахынлығы чох көмәк етмишдир.

А. Шаиг иртичанын ән гүввәтли илләриндә һөјата ачыг көзлә бахыр, өз шакирдләринә нәчиб вә мүсбәт инсани һиссләр ашыламагдан чәкинмирди. Көһнә мөктәбин төлим-тәрбијәси үсулу, бу мөктәбләрдә кецирилән школастик елмләрин мүртәчә чәһәтләри, програм вә дәрсликләрин мөһдуд вә зәрәрли характердә олмасы, А. Шаиги һеч вахт тәмин етмир, онун чидди вә гәт'и етиразына сәбәб олурду. Мәһз буна көрә о, фүрсәдән истифадә едәрәк, дәрсләриндә шакирдләрә Крыловдан етдији тәрчүмәләри, А. Сәһһәт вә М. Ә. Сабирин ше'рләрини, өзүнүн орижинал әсәрләрини өјрәдирди. Бу чүр чәсәрәт вә горхмамазлыг, фәнни вә онун методикасыны мүкәммәл билмәк А. Шаиглә онун тәләбәләри арасында мөһкәм үнсизјәт вә достлуг јарадырды.

Мүүллимлә шакирдләр арасындакы бу јахынлығын нәтичәсидир ки, А. Шаигин дәрә дејији мөктәбин габагчыл фикирли мүүллим вә шакирдләри арасында бөјүк һөрмәти вар иди. Шакирдләр А. Шаиги бөјүк мөһәббәтлә сеvir, һәмишә онула мәсләһәтләшир, үрәк сөзләрини мөһрибан мүүллимләринә сөјләмәкдән белә чәкинмирдиләр. Мәсәлән, вахты илә А. Шаигин ән севимли тәләбәләриндән олан көркәмли совет драматургу Ч. Чаббарлы һәмишә дејәрди ки, мән Шаиг мүүллимин тәләбәси олуб, онун тәрбијәси илә бөјүмүшәм. Мәним тәрчүмәји-һалымы ондан соруш. М. Мүшфигин һөјәт јолдашы Дилбәр хатирәләриндә јазыр ки, бир күн Мүшфиг «Мәдәнләр чөкәркән» әсәри үзәриндә ишләјөркән А. Шаиг дә онларә кәлир. Оуну бу кәлиши «гәрәзли тәгидләрә мә'руз галан» Мүшфиг үчүн бөјүк бир севинч олур. Дилбәр Шаигин Мүшфиглә достлуғуну белә тәсвир едир: «Мүшфиг Бақы семинаријасында охујанда Абдулла Шаиг онун мүүллими олмушдур. О, Мүшфигдә ше'рә, сәнәтә сонсуз мөһәббәти көрмүш вә она әлиндән кәлән көмәји әсиркәмәмишдир. Мүшфиг бу гајғыкеш сәнәт-кары вә мүүллими оғул мөһәббәти илә сеvir вә һәмишә онун мәсләһәтләринә гулаг асырды».

А. Шаиг һәм дә бир нечә дәрслик мұәллифи кими мәшһур олмушдур. Јалныз буну демәк кифәјәтдир ки, Азәрбајчанда А. Шаиг гәдәр чохла әдәбијјат китаблары јазмыш башга бир мұәллиф јохдур. Оуну мұхтәлиф заманларда јаздығы он бир дәрслији олмуш вә бүтөв нәсилләр дәрсликләрини көмәји илә доғма дилимизи, милли әдәбијјатымызы, рус вә дунја классикләринин нәчиб нүмунәләри илә илк дәфә таныш олмушдур. А. Шаиг бу дәрсликләрдә һәм методист-педагог, һәм дә бачарығлы јазычы кими өзүнү кестәрә билмишдир.

А. Шаиг ади әдәбијјат мұәллими олмамышдыр. О, башгаларынын китабларыны, тәдгигләрини охујуб, кор-коранә дәрс дејән мұәллимләрдән чох узаг иди. Шаиг тәдгигатчы-мұәллим иди. Шакирд вә тәләбәләр онун дәрсләриндән әдәбијјаты доғма шәкилдә дејил, јарадычы сурәтдә өјрәнир, мұәллимләринин орижинал ахтарышларындан, мұхтәлиф вәситәләрлә топладығы, һәлә чап олунмамыш мәнбәләрдән јери кәлдикчә синифдә өз дәрсләриндә истифадә етмәсиндән нүмунә көтүрүрдүләр. Мәктәб, дәрс, шакирд вә тәләбәләр Шаиг үчүн чох заман бир лабораторија ролуну ојнајырды. О, классикләр һаггында мұлаһизәләринин, ајры-ајры бәдини әсәр барәдә фикирләринин доғрулуғуну, бир нөв, мәктәбдә сынағдан кечирир, јалныз шакирд вә тәләбәләрлә чанлы мұзакирәдән сонра ләзими нәтичәләр чыхарырды. Неч тәсадүф дејил ки, А. Шаигин әдәбијјатшунаслығ барәдә фикирләриндә мұәллимлик сәнәти илә бағлы олан елми нәтичәләр дә бариз шәкилдә өзүнү көстәрмишдир. Мәсәлән, совет дөврүндә М. Ф. Ахундов һаггында илк мәғаләләр мұәллифи А. Шаиг бөјүк драматургун ичтимаи көрүшләри илә јанашы, тәлим-тәрбијә һаггында фикирләри үзәриндә дә хүсуси дајаныр.

А. Шаигин мұәллимлик тәчрүбәсиндә методик усталығы хүсуси тәдгигә ләјигдир. Көһнә мәктәбләрдә — моллаханаларда «дәрс вермәк үсүлунуну» чох ибтидан өз педагогиканын принципляринә зидд олдуғуну јахшы билән, «фалагга илә тәнбәһ етмәк» үсүлунун ушағын әгли вә әхлағы инкишафына тәсири илә көзләри илә көрән бир мұәллим үчүн, ачығфикирли маариф хадими үчүн бу үсүллар гәтијјән јарарсыз иди. О, «рус-татар» мәктәбләри кими тәдрис очағлары шәбкәләрини кенишләндирмәји тәләб едир, бу мәктәбләрдә «тамамилә јени дәрсликләрдән истифадә олунмасыны, ана дили дәрсләринин» бөјүк рус педагогу Ушинскинин принципләри илә јазылмыш «Вәтән дили» вә «Ушағ бағчасы» кими дәрсликләр

әсасында кечилдијинин педагожи вә методик үстүнлүкләрини јүксәк гүмәтләндирирди. Беләликлә дә А. Шаигин методик гәнаәти бу иди ки, әсил мұәллим, һәм дә јахшы методист олмалы, јени тәлим үсүлларыны дәрсә тәтбиғ етмәји бачармалы, педагожи просесә јарадычы мұнасибәт бәсләмәлидир. Сабиг тәләбәләринин хатирәләри әсасында көстәрмәк истәјирик ки, Шаигин дәрсләри неч вахт програм вә дәрс саатынын имканларында мөһдуд олуб галмамыш. Бәзән дә програм вә дәрсликләрин Шаиг биләвәситә тәртибчиси олдуғундан о, тәлим просеси заманы әввәлчәдән планлашдырылан вә нәзәрдә тутулан методик системин тәчрүбәдә әкс-сәда вердијини көрүб, даһа јени вә мұвәфғәјијәтли методик пријомларә әл атырмыш. Бу, хүсусилә онун шәриәт мұәллими кими фәалијјәт көстәрдийи дөврләрдә өзүнү даһа тез көстәрирди: «Бир күн шәриәт дәрси заманы мүдир гәфләтән гапыны ачыб ичәри кирди. Сәһв етмирәмсә, мән, Сабирин јарадычылығы һаггында данышыр, шәрләрини тәһлил едирдим. Вәзијјәт ағыр иди. Мүдирә нә чаваб верәчәјими билмирдим. Ләкин мүдир өзү мәнни бу чәтин вәзијјәтдән гуртарды, үзүнү тәләбәләрә гутарағ:

— Бу күнкү дәрсинизин мөвзусу нәдир? — дејә сорушду.

Тәләбәләрдән һәбиб Талышински тез ајаға галхыб: — Бу дәрсдә мұәллим бизә «мирас» мәсәләсини кечир, — дејә чаваб верди. Тәләбәләрин чавабы мүдири тәмин етдијиндән мәнән неч бир шеј сорушмады. Синфи тәрк етди».

Әдәбијјаты хүсуси бачарығ вә мәнәббәтлә тәдрис едән А. Шаигин дәрсләриндә педагожи-методик бачарығла имкан тапыб тез-тез шәриәт дәрсләрини дил вә әдәбијјат дәрсләринә чевирмәси, «һәммин саатларда әдәби материаллар охујур вә тәһлил едирдим», — дејә ифтихарла кечән күнләри јада салмасы, онун бир педагог кими өзүнәмәхсус методик ахтарышларыны вә тәдрис ишинә јарадычы, демократик мұнасибәтләрини өјрәнмәк үчүн марағлыдыр.

К. Д. Ушински дејир: «Инсан тәрбијәсинин ән башлыча јолу әгидәдир: әгидәјә исә анчағ әгидә илә тәсир етмәк олар». Абдулла Шаиг дә белә әгидә саһиби олан мұәллимләрдән иди. О, педагожи фәалијјәттидә һәмшишә нәчиб фикирләр чарчысы олмуш, ким үчүн, вә үчүн дәрс дејдијини јахшы баша дүшән, ајдын мәгсәдли, ачығфикирли бир мұәллим кими мұасирләриндән фәргләнмишдир. Педагожи ишдә әгидә мөһкәмлији А. Шаиги өз мұәллим достлары вә шакирдләри арасында даһа

нүфузлу етмишдир. Буну А. Шаиг 14 март 1958-чи илдә Бақыдакы 199 нөмрәли мәктәбин хатирә албомуна яздығы бир мәктубунда өзү белә ифадә етмишдир: «Әзиз балаларым, 1901-чи илдән мүүллмилнә башладыгым илк күнләрден мән гаршыма бир мөгсәд гојмушдум: халгымын балаларыны вәтән-пәрвәр рунда бөјүдүм, онлары мэдәнијјәтимизлә, әдәбијјәти-мызла бачардыгым гәдәр јахшы таныш едим. Чүнки мән кәнч-лијә, өз шакирдләримә халгымызын кәләчәји кими бахырдым. Гәгигәтән, онларын чоху сонралар Азәрбајчанын ән адлы-санлы адамлары олду...».

А. Шаиг методик бачарыгыны даима тәкмилләшдирмәк гәјдинә галан, башгаларынын тәчрүбәсиндәки мүсбәт чәһәт-ләри өјрәнмәјә чан атан, өз тәчрүбәсини исе өјрәдән мүүллм-методист олмушдур. Бу, онун мүасирләри илә јазышмаларын-да ајдын ифадәсини тапмышдыр. Әввәлә, А. Шаиг елә маариф хадимләри илә әләгә сахлајырды ки, о, милләтин, чәмиј-јәтин тәрәггиси үчүн шам кими јанан, тәшәббүскарь вә ишкүзар адамлар идиләр. Дикәр тәрәфдән, о чалышырды ки, мүасир-ләри чәмијјәтин инкишафына әнкәл тәрәдән маневәләри ара-дан галдырмаг үчүн даһа конкрет вә әмәли ишләрлә мәшгул олсунлар. Шаигин мәктәб ишини јахшы билмәси, маарифин зарури еһтијачларындан хәбәрдар олмасы, ән башлычасы исе, әсил халг мүүллминә хас олан сифәтләри мүасирләри тәрә-финдән рәғбәтлә гаршыланырды. Онун педагожи фәалијјәти-нә јалныз Азәрбајчанда чалышан мүүллмләр дејил, демәк олар ки, бүтүн Загафгазија мүсәлман (Азәрбајчан) мәктәбләр-индә ишләјән мүүллмләр мараг кәстәридиләр. Бу чәһәт-дән онун Ирәвандә мәшһур мүүллм олмуш, фарс вә рус дил-ләрини јахшы билән вә бу дилләрдә шә'рләр јазан Аббас Ра-зи Мәммәдзадә (1882—1937) илә мәктублашмасы мараглы-дыр. Абдулла Шаигин Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасы Әлјазмалары фондунда сахланылан архивиндә Мирзә Чаббар Мәммәдзадәнин 23 мәктубу да мүнәфизә олунур. Мүхтәлиф педагожи вә методик мәсәләләрдән бәһс едән бу мәктубларда А. Шаигин методик бачарыға малик олан мүүллмилни кәстәрән ишарәләр дәрвардыр. Ч. Мәммәдзадә Ирәван мәктәбләр-индә А. Шаигин «Күләр», «Күлшән — әдәбијјат», «Ушаг көзлүјү», «Көзәл баһар», «Вәдбәхт анлә» вә башга әсәрләр-индән истифадә едир, тәртиб етдији програмларда онун әсәр-ләриндән нүмунәләр верир. О, Шаигин мүүллмлик тәчрүбә-синдән вә әдәбијјат дәрсликләриндән көһнә мәктәбләрдәки

тә'лим үсулларыны дәјишдирмәк мәгсәди илә истифадә едир. Мәсәлән, 17 јанвар 1912-чи ил тарихли Ирәвандан јазылмыш мәктубдан мә'лум олур ки, А. Шаигин мүүллм досту гаршы-сына мәсчидјаны мәктәбләрә педагожи нүфуз етмәк кими нә-чиб бир мәгсәд гојмушдур. Ону XX әсрин әввәлләриндә Ирә-вандә фәалијјәт кәстәрән дәрд мәсчидјаны мәктәб вә бу мәк-тәбләрдә «охујан» үч јүзә јахын ушагын тәлеји дүшүндүрүр. О, досту А. Шаигә билдирир ки, бу мәктәбләрдә охујанларын ичәрисиндә нечә кәнч, зирәк ушаг вар ки, «онлары јахшы гәј-дә илә охудандан сонра мүүллмин зәһмәтини итирмәјиб, чә-мијјәтимиз вә милләтимиз үчүн нафә «бир вүчуд оларлар».

Ч. Мәммәдзадә досту А. Шаигә үрәк ағрысы илә көһнә мәктәбләрин мүсбәтиндән јазырды: «Нә дејим!... Нәләр де-јим, нәләр вар бизм хараба галмыш көһнә мәктәбләрдә». О, бу мүсбәтләри садәчә олараг сөјләмәклә кифәјәтләнмәјиб, һәм дә А. Шаигин «Ушаг көзлүјү», «Күлшән — әдәбијјат» дәр-сликләриндән истифадә едиб, методик чәһәтдән фәјда алдығы-ны билдирир, «хырдача китабчаныз илә («Көзәл баһар» илә— Ч. Ә.) милләт балаларыны нә гәдәр севиндирирсиниз?» — де-јир.

А. Шаигин-методик мәсләһәтләри билаваситә педагожи фәалијјәтинә әсәсләндыгындан, тәчрүбәјә истинад етдијиндән даһа инандырычы олур, әмәли ишдә чәтинлик чәкән мүүллм-ләрә конкрет көмәк едирди. Буна көрәдир ки, чәтинлијә дү-шән, мүүллмлик сәнәтинин сирләрини јахшы билмәјән педа-гоглар ону өзүнә фәјдалы методик мәсләһәтчи, јахын көмәкчи вә тәчрүбәли мүүллм билирдиләр. Бу, Ч. Мәммәдзадәнин мәктубларында да өз ифадәсини јахшы тапмышдыр. «Чаным, сән кәл бу ишдән әл чәк, јохса мүсәлман ушагыны профессор едәрсән», — дејә минбир һәдәләрә вә ришхәндләрә мәрүз га-ланларә нечә јанашмаг, бу чәһәтләрдә мәнз нечә рәфтар ет-мәк үчүн чарә ахтаранлар: «Инди нә едим, даралмыш, сыхыл-мыш үрәјими сәнә ачырам», — дејә тәскинлик тапыр вә ондан көмәк истәјирдиләр.

А. Шаигин мүүллм-методист олмасыны онун педагожи нүфузуна мүсбәт тә'сир едирди. Сабиг тәләбәси А. Мусаханлы јазыр ки, ону «бизә... севдирән бир шәј вар идисә дә, о да Шаи-гин бүтүн варлыгы иди. Биз онун һәр бир һәрәкәтини севәр тәгдириндән олурдуг... Шаиг... инчәлик вә һәссасијјәт е'тиба-ры илә ән јүксәк бир инсандыр». Мүасирләри онун зәһмәтини һәмншә јүксәк гәјмәтләндирир, педагожи-методик истә'дады-

ны көрүрдүлөр. XX эсрин эвваллэриндэ халг маарифинин кечирдији бөһранлары, иртичанын амансыз вэ ағырлыгыны һәр дэгиңг һисс едөн габагчыл маариф хадимлэринин үрэк сөзлэрини ифадэ едөн Ч. Мөммөздэдэ А. Шаигэ жазырды: «Башымыз үстүндэ ойнашан гара, ачыглы, бөрк тутулмуш булудлары көрүб дэ һәм мадди, һәм мә'нэви тэрэфдэн гүввэжэ, мүдафиэ, бачарыг, иттиһад, иттифаг олмадыгыны дүшүндүкчэ, горхурам... Еһ, кечиб гуртулуб дэхн... Зөһмэтлэр чэкиб жетирдијини «Күлзар»ыны јүнкүлчэ нэзэрлэн кечирдикдэ көзөл вэ әтирли күллэр көрдүм... Урајими фэрәһләндирән «Күлзар»ындан сары... разылыг едиб көзлэриндэн өпүрәм».

А. Шаигин бир әдәбијјат мүәллими кими өзүнәмәхсус методик усталыгындан бири дэ әдәбијјат дәрслэриндэ тәһлил етдији әсэрлэрин мәфкурәви истигамәтини дүзкүн гијмәтләндирмәси вэ инандырычы елми-методик дәлилләрлэ өз фикирлэрини әсастандырмасы олмушдур. Бу, хүсусилэ чәтин мәнимсәнин, мүбәһисэ догуран, мүхтәлиф фикир мүбадиләсини сәбәб олан јазычы вэ әсэрлэрә мүнасибәтиндэ өзүнү көстәрдији үчүн даһа гијмәтли иди. Шаиг елә мүәллим-методист олмушдур ки, о, мәнимсәнилмәси чәтин олан әдәби мөвзулары белә бәзиләри јанлыш олараг дүшүндүјү кими, садәчә олараг програм вэ дәрсликдән чыхарыб, кәнара атмаг јолу илә кетмәмишди. О, чәтин, лакин тәдрис вачиб олан јазычыларын јарадычылығыны вэ ја ајры-ајры әсэрлэри мәһз онларын идеја мазмунуна мүвафиг даһа сөмәрәли методик јоллар ахтарыб тапмагда өјрәтмәјэ сөј едирди. Мә'лумдур ки, Шәргин мүтәфәккир-философ шаири олан Әмәр Хәјјам јарадычылығыны мәктәбдә тәдрис етмәк әдәбијјат мүәллиминдән мүкәммәл нэзәри һазырылыг вэ методик бачарыг тәләб едир. Бу бөјүк сәнәткарын рүбаиләрини тәдрис едәркән А. Шаигин хүсуси истә'дад вэ габәлијјәтини А. Мусаханлы белә нагыл едир: «...Бир күн әдәбијјат... дәрсиндә Әмәр Хәјјамын рүбаиләрини охударкән (мүәллим Шаигин охуну тәшкил етмәк бачарыгыны нэзәрдә тутулур—Ч. Ә.) ичәрсиндә кечән бир такым үзәми вэ шәрәби мәфһумлара, бәлкә һеч суфи олмајан шаирин рүбаиләринә бирәр тәсәввүфи вэ илаһи мә'на верәрәк ишин ичиндән чыхарды». А. Мусаханлы өз мүәллиминин дәрслэриндән алдыгы тә'сир әсасында јазыр ки, Шаигин «һиссиндә, руһунда, фәалијјәтиндә, тәрз мазмы илә мүкалимәсиндә... мәфкурәсин дүзкүн мүһакимәси вардыр».

А. Шаиг бәднә јарадычылығы, тәһсил вэ тәрбијәси, үмүмијјәтлэ, дүнјакөрүшү илә шәрг халглары, хүсусилә Иран вэ

Түркијә халглары әдәбијјаты илә бағлы бир сәнәткар олмушдур. Бу, онун әдәбијјат мүәллими-методисти кими фәалијјәтинә дэ, тәбин олараг, мүәјјән тә'сирләр етмишдир. Мүәллим-методист А. Шаиг түрк әдәбијјатыны еһтирасла тәдрис едир, Османлы шаирлэринин әсэрлэрини севә-севә охујур вэ өјрәдирди. Лакин о, тәлим материалынын мазмун рәнкарәнклијини һеч вахт әдәбијјатын өзүнәмәхсус тәдриси хүсусијјәтлэринә гаршы гојмурду. Буна көрә дэ А. Шаигин дәрслэриндә һәр бир јазычы өз әдәби мөвгәји, һәр бир әсәр өз идеја-бәднәи хүсусијјәтлэри илә шакирдин (тәләбәнин) нэзәриндә чанланырды. Шаиг дәрси чанлы, марағлы гурмағы бачарыг, «тәгдир етдији дәрсләр дэхн бир шә'р олур»ду. Онун дәрслэриндә шаирлик еһтирасы илә мүәллимлик еһтирасы вәһдәт тәшкил едирди. Шаиг әсэрлэри тәһлил едиркән онларын идеја мазмуну вэ бәднәи хүсусијјәтлэри илә «јашајыр», һәјчәнланыр, дәрсдә шаир—мүәллим кими фәалијјәт көстәрәрди.

Азәрбајҗанда Совет һакимијјәтинин гәләбәси А. Шаигин бәднәи јарадычылығында олдуғу кими, мүәллим-методистлик фәалијјәтиндә дэ јени, парлаг бир мәрһәлә олмушдур. Совет мәктәблэринин јарандығы лап илк күнләрдән о, педагожи фәалијјәтини давам етдирмишдир. Чүнки Азәрбајҗан Халг Маариф Комиссарлығынын А. Шаигин әдәби вэ педагожи јарадычылығынын ијirmi иллији мүнасибәти илә көндәрдији тәбрик мәктубунда дејилдији кими: «...Кәшмәкешләр, гијамәтләр вэ атәшләр ичәрсиндән доған Шуралар Азәрбајҗаны, әлбәтте ки, Шаиг кими зәиф вүчүдлу, сары бәнизли, лакин сағлам руһлу, сарсылмаз ирадәли вэ гүввәт гәләбәли мүәллимләрә вэ рәһбәрләрә бөјүк еһтијач һисс едирди».

А. Шаиг мүәллимлик сәнәтиндә тә'лим материалынын мараг догурачаг тәрздә тәдрисини башлыча методик шәртләрдән бири һесаб едир, өзүнүн әдәбијјат дәрсләрини һәмишә чазибәдар, рәнкарәнк тәдрис үсуллары васитәсилә кечмәјэ наил олурду. О, әсарин мазмунуну өзүнәмәхсус «е'чазкар ифадәси» илә данышыр, јазычынын тәблиг етдији фикри мәһз һансы сәнәткарлыгга бәднәи јүксәклијә галдырдыгыны «тә'сиркар тәләффүзлә» шакирдлэринә чатдырарды. Мәсәлән, Шаигин бу көстәрдијимиз методик мәһарәти һаггында онун мүәллимлик фәалијјәтини әһәтә едән «Абдулла Шаиг» (1923) адлы китабда охујурдуг: «Мүбәлиғәдә һеч горхмајараг идна едә биләрик ки, һеч бир тәләбә тәрәфиндән һеч бир мүәллимин дәрси бу гәдәр чазибә илә динләнмәмишдир. Бу фитри мүәллимин

өjlә бир е'чазкар ифадәси, өjlә тә'сиркар тәләффүзү вар ки, ән лагејд тәләбә белә ону бөјүк бир шөвг вә һәвәслә динләр... Онун нечә бир мүәллим олдуғуну билмәк үчүн мүтләг тәләбәси олмалыдыр».

Дејиләнләри јекунлашдырачаг олсаг, көстәрә биләрик ки, нитгдә ајдынлыг, тә'сирлилик, фикри ифадә вә мәһарәт бәдии әсәрләрин тәһлилини методик чәһәтдән сәмәрәли тәшкил етмәк, јазычыны өзүнәмәхсус јарадычылыг хүсусијјәтләри әса-сында парчалар үзәриндә шакирдләри (тәләбәләри) ишләдә билмәк, әдәбијјаты бөјүк еһтирасла севмәк вә севдирә билмәк вә с. хүсусијјәтләр Шаигин әдәбијјат мүәллими кими өзүнәмәхсус методик усталыгы олмушдур.

ӘДӘБИЈАТ ТӘДРИСИНДӘ МӘЗМУН ВӘ ФОРМА ВӘҲДӘТИНИН НӘЗӘРӘ АЛЫНМАСЫ

Шәмистан МИКАЛЫЛОВ,
педагожи елмләр намизәди.

Марксист әдәбијјатшүнаслығы бахымындан әдәби әсәрин мазмуну илә формасы арасындакы вәһдәт бәдиилик шәртләриндән биридир. Умумијјәтлә, форма вә мазмун фәлсәфи категоријадыр. Тәбиәтдә вә чәмијјәтдә мөвчуд олан бүтүн чисим вә һадисәләрин өзүнүн мазмуну вә формасы вар. Бунлары бир-бириндән ајры дүшүнмәк олмаз. Мазмун мүәјјән формада тәзаһур едир. Форма мазмунун ифадәсидир. Нәјјат һадисәләринин образлы ипикасы олан, ону сурәтләрлә әкә етдирән бәдии әдәбијјатда да форманы мазмундан ајры тәсәввур етмәк мүмкүн дејил. Мазмун формадан кәнарда мөвчуд ола билмәз. Ән јахшы идеја-мазмун мүәјјән бир бәдии формаја дүшмәдән, өзлүјүндә бәдии әсәр адлана билмәз вә һеч бир естетик тә'сир јаратмаз. Марксист фәлсәфәјә кәрә һәр һансы бир әшјанын формасы онун варлыгы демәкдир. Буну әдәбијјата да шамил етмәк лазымдыр. Әсәрин формасы онун мазмуну илә сых бағлыдыр. Марксист әдәбијјатшүнаслығына кәрә әсәрин формасыны мазмун тәјин едир. Мазмун мүәјјән форма дахилиндә мејдана чыха биләр. Формасыз мазмун да ола билмәз.

Форма илә мазмунун бағлылығыны Шәргин мүтәфәккир шаирләриндән бири олан М. Фүзули чан вә чисимлә мугајисә едәрәк, образлы шәкилдә белә дејир:

«Сөз мә'надан асылыдыр, мә'на сөздән һәр заман
Бир-бириндән асылыдыр нечә ки, чисим илә чан».

Бөжүк шаир бу бир бейтде форма вэ мээмун һаггында дэрин бир үмумилэшмэ апарараг өз фикрини сөйләмешдир. Бурада «Мә'на» дедикдэ Фүзули мээмуну нэзэрдэ тутур.

Әдәбијјатда форма илә мээмун вәһдәти маркеист естетикасынын әсас мәсәләләриндән бири олдуғундан, орта мәктәбин әдәбијјат курсу илә әләгәдар шакирдләрдә онун һаггында ајдын тәсәввүр јаратмағ мүәллимин гаршысында дуран ән мүһүм мәсәләләрдән биридир. Әдәбијјатшүнаслығ тәдгигатчылары чох һаглы оларағ, форма вэ мээмун вәһдәтинин өјрәнилмәсини әдәби әсәрин бәдни маһијәтини дәрк етмәјин ачары кими гүјмәтләндирирләр. Мәктәбдә әдәбијјат тәдрисиндән мәгсәд шакирдләри әдәбијјатын сирләри илә таныш етмәкдирсә, онда өз нөвбәсиндә шакирдләрини диггәти мәнз бу истигамәтдә јөнәлдилмәли вэ програм үзрә өјрәдилән бәдни әсәрләрин формасы илә мээмуну арасындакы бағлылығын шакирдләр тәрәфиндән дәрк едилмәсинә наил олунмалыдыр. Мәктәбләрдә әдәбијјат тәдриси бу мүһүм тәләбә чаваб верирми? Шакирдләрин форма вэ мээмунун вәһдәти һаггында тәсәввүрү нечәдир?

Мәктәбләрдә апарылан мүшаһидәләр көстәрир ки, бә'зи әдәбијјат мүәллимләри бу вә ја башга бәдни әсәри тәдрис едәркән онун формасы илә мээмуну арасындакы гаршылығлы әләгәнин шакирдләрә чатдырылмасына лазыми дәрәчәдә әһәмијјәт вермир, ја тамамилә нэзәрдән гачырыр, ја да чох сәтһи изаһ едирләр. Нәтичәдә шакирдләр әсәрин форма вэ мээмун вәһдәтиндән ирәли кәлән естетик маһијәтини дәрк едә билмирләр. Шакирдләрин бу сәһәдәки билик сәвијјәсини мүәјјәнләшдирмәк мәгсәдилә республиканын мүхтәлиф шәһәр вә кәнд мәктәбләриндә ајры-ајры әсәрләрин тәдриси заманы әдәбијјатда форма вэ мээмунун вәһдәтинә аид суаллар вериб шакирдләрин чавабыны нэзәрдән кечирмәјә чалышмышығ. Бу мәгсәдлә әввәлчәдән һазырланмыш карточкалары (һәмнин карточкалары форма илә мээмунун вәһдәтинә аид гапшырығлар верилир) синфә пәјлајыб ишләтмәји, јахуд форма вэ мээмунун вәһдәтинә аид тәртиб олунмуш суала шакирдләрдән јазылы чаваб алмағы мүәллимдән тәләб етмишик. Бу иши мүхтәлиф синифләрдә (VIII, IX, X) апарылмышды. Дејилән јолла 360 шакирдин чавабыны нэзәрдән кечирмишик. Алынан чаваблардан ајдын олур ки, шакирдләр форма вэ мээмунун вәһдәтини нә нэзәри, нә дә практик чәһәтдән дүзкүн изаһ едә билмирләр. Шакирдләрин бир гисми

суаллары чаваб вермәкдән имтина етмиш, бөжүк әксәријјәти илә сәһв чаваблар јазмышлар. Чаваблары гисмән дүзкүн һесаб едилән шакирдләр форма дедикдә анчағ онун нәср вә ја нәзмлә јазылдығыны тәсәввүр едирләр. Мәсәлән, «Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» поемасынын формасы илә мээмуну һаггында нә дејә биләрсән?» суалына шакирд С. белә чаваб верир: «Лејли вә Мәчнун» поемасынын мээмуну ики кәнчин: Гејселә Лејлинин бир-бирини севмәсидир. Булар бир-бирини нә гәдәр дәрин мәнәббәтлә севсәләр дә, јашадығлары дөврүн ән'әнәләринин манеәси нәтичәсиндә онлар өз арзуларына чәтә билмәмишләр. Поеманын формасына кәлдикдә, демәк лазымдыр ки, поэма шә'р формасында јазылмышдыр. Шакирдләрдән В.нин чавабында әләвә оларағ көстәрилиз: «...поэма мәснәви формасындадыр. Поеманын ичәрсиндә гәзәлләрә дә раст кәлмәк олур» вә с. чаваблардан ајдын олур ки, шакирд әсәрин форма хүсусијјәтләрини: онун вәзнини, бәһринин нөвүнү, композициясыны вә с. ача билмәмишдир. Поеманын анчағ бир әләмәтини демәклә кифајәтләнмишдир. Алынан чаваблардан ајдын олур ки, шакирдләрин бә'зиләри бәдни әсәрин формасына полиграфик чәһәт кими бахырлар. Мәсәлән, шакирд Д. јухарыда көстәрилән суалла әләгәдар дејир: «...«Лејли вә Мәчнун»әсәри гырмызы китабдыр, гәшәнк үзү вар, ичәрсиндә бә'зән шәкил дә верилир».

Белә чаваблары истәр јазылы, истәрсә дә шифаһи шәкилдә раст кәлмәк олур. Чаваблардан чыхан нәтичәни үмумиләшдирдикдә белә гәнаәтә кәлмәк олур ки, бәдни әсәрләр тәдрис едиләркән онун формасы илә мээмун вәһдәтинә лазыми диггәт јетирилмир. Мээмуну охучуја чатдыран форма хүсусијјәтләри шакирдләрин нэзәринә чатдырылмыр. Сәбәб илә мүәллимин һәмнин сәһәјә кифајәт дәрәчәдә әһәмијјәт вермәмәсидир. Буну иштирак етдијимиз әксәр дәрәсләрдә мүшаһидә етмишик.

Гејд етмәк лазымдыр ки, орта мәктәб шакирдләриндә форма вэ мээмунун вәһдәти һаггында мүәјјән тәсәввүр јаратмағ үчүн демәк олар ки, әсас вар. Белә ки, мүхтәсәр әдәбијјат тарихи курсу илә әләгәдар шакирдләр мүхтәлиф бәдни формаларын адыны ешидир, онун тарихи илә таныш олурлар. Мәсәлән, Низами Кәнчәвинин «Хәмсә»синә диггәт едилсә, јалныз мәснәви формасында иштифадә олундуғу ајдынлашыр, јахуд: шакирдләр VIII синифдә М. Фүзулинин јарадычылығ хүсусијјәтләри илә таныш оларкән, бөүк шаир

рин гөзөл ше'р шәклине даһа бөјүк јер вердијини көрөчөк-
ләр.

М. Ф. Ахундовун тәдриси заманы өјрәнирләр ки, о, бү-
түн ән'әнәви әдәби шәкилләрдән әл чәкиб, јени формаја—је-
ни жанра мүрачиәт етмиш, әдәбијјатымызда драматуркија-
нын әсасыны гојмушдур. Һәтта драматик нөвләр арасында
да комедијаја үстүнлүк вермишдир. Белә фактлар көстәрир
ки, орта мәктәбин ајры-ајры синифләриндә шакирдләр фор-
ма илә мәзмунун вәһдәти һаггында мүхтәлиф фактларла
растлашырлар.

Әдәбијјатымыздан кәтирдийимиз бу кими фактлар орта
мәктәбдә шакирдләрә форма вә мәзмунун вәһдәти һаггында
даһа кениш мә'лумат вермәји тәләб едир.

Бәднн әсәрдә мәзмунла форманын вәһдәти дедикдә нәји
нәзәрдә тутмаг лазымдыр? Әсәрин форма хүсусијјәтләри де-
дикдә нәји баша дүшмәк лазымдыр?

Мәзмун анлајышыны шакирдләр әсасән дүзкүн дәрк едир,
онун биләваситә әсәрдә данышылан һадисә, әһвалат, әһ-
вали-руһијјә илә бағлы олдуғуну дејирләр. Шакирдләрин
нәзәрдә тутдуғу бу мәзмуну онлара идеја мәзмун шәклиндә
изаһ етмәк лазымдыр. Чүнки бәднн әсәрдә идејасыз мәзмун
јохдур. Сәнәткар сәдәчә мәзмун данышмагла кифајәтлән-
мир, һәмнн мәзмунла һәр һансы бир идејаны тәблиғ едир. Бу
идеја-мәзмун да јухарыда дејилдији кими, мүәјјән форма
шәклиндә мејдана чыхыр. Бу бахымдан да һәр һансы әсәр
һаггында сәһбәт апараркән, онун формасы мәзмунуну тамам-
ладығыны гејд етмәк вә бунун үчүн лазыми фактлар хатыр-
латмаг лазымдыр. Һәр шејдән әввәл гејд едилмәлидир ки,
форма илә мәзмун арасында мүрәккәб, диалектик гаршылыг-
лы мүнәсибәт вардыр. Белә ки, фәһиәли мәзмуну комик шә-
килдә, јахуд комик мәзмуну фәһиә формасында вермәк ол-
маз.

Бәднн әсәрин мәзмунуну тамамлајан, онун бәдннлијини
гүввәтләндирән вә ону бир сәнәт әсәри кими јашадан форма
анлајышына нә дахилдир? Бәднн әсәрдә форма дедикдә тәд-
рис просесиндә һансы мәсәләләрә тохунмаг лазым кәлир?

Бәднн әсәрин формасы бир сыра мүнһүм чәһәтләри: бәднн
образ, композисија, сүжет, дил, өлчү вә с. әһатә едир. Она көрә
дә әдәбијјат тәдрисиндә бәднн формадан данышаркән һәмнн
чәһәтләрә диггәт јетирмәк вәчибдир. Лакин тәдрис просе-
синдә мәзмунла даһа чоһ бағлы олан чәһәтләри өн плана

чәкмәк, онун шакирдләр тәрәфиндән асан мәннимсәнилмәси-
нә көмәк едир.

Бә'зи тәдгигатчылар доғру олараг, форманын элемент-
ләрини сәдә вә мүрәккәб дејә ики јерә бөлүр: Ејни заманда
сәдә элементләрин һәмнншә мәзмунла бағлылығыныл мәчбу-
ри олмадығыны дејирләр. Лакин һәмнн элементләр, мәзмуну
тамамлајан мүрәккәб элементләри јарадырлар. Мәсәлән, де-
јәк ки, һәр һансы ше'р формасы мәзмунла бағлыдыр. Һәмнн
формадакы һәр бејтин, мисранын гафијәсинин мәзмунла әла-
гәдар олмасы зәрури дејил. Лакин һәмнн мисра вә јахуд
бејтләрдә гафијәнин гурулушу ше'рин мүәјјән формаја дүш-
мәсинә көмәк едир. Елә һалларда олур ки, бәднн әсәрдә иш-
ләнән бу вә ја дикәр сөзүн, һәтта сәсин мәзмунла бағлылы-
ғындан данышмаг, ону тамамладығыны шакирдләрин нә-
зәринә чатдырмаг лазымдыр. Мәсәлән, Ә. Сабирин ше'рләри-
нин бириндә дејилир:

Гәмү-мөһнәт фүзун олду,
Сәбәб бојну јоғун олду.
Әлифләр дөндү нун олду,
Сәбәб бојну јоғун олду.

Әлбәттә, бурада үмуми форманын мәзмунла нә дәрәчә-
дә бағлылығындан дејил, сәдә элементләрин бағлылығыны
нәзәрә чатдырмаг истәјирик. Бу мисраларда «әлиф» вә «нун»
сөзләри диггәти даһа чоһ чәлб едир: шаир зәһмәт адамлары-
нын әзаб-әзијјәтдән белинин бүкүлмәсини ифадә етмәк үчүн
әрәб әлифбасынын ики һәрфини хатырлатмыш вә онларын
адыны чәкмишдир.

Әлиф инсан гәмәтинә (чаванлыгда), нун исә белин
бүкүлмәсинә (гочалыгда) ишарәдир. Јахуд бә'зән ша-
ир ше'рдә мүәјјән һадисәни: јағышын јағмасыны, атын ајат
сәсини ифадә етмәк үчүн дилин имканларындан истифадә
едиб, даһа ујғун сәсләр ишләдир вә с. Лакин јухарыда де-
јилдији кими, бу сәдә элементләрин мәзмунла һәмнншә ујғун-
луғу вәчиб дејил. Бу һагда сәһбәти анчаг тәдрис материал-
ларында белә һала тәсадүф едикдә апармаг олар.

Орта мәктәбдә форма илә мәзмунун вәһдәтини шакирд-
ләрә баша салмаг үчүн даһа сәчијјәви нүмунәләрдән башла-
маг лазымдыр. Мәсәлән, бунун үчүн әсәрләрин жанрынын
һадисәләрин инкишафына ујғун олмасы, әсәрин һәчминин
һадисәләрин әһатә даирәсинә ујғунлуғуну өн плана чәкмәк

лазымдыр. Форма və məзmun vəhdəтини шакирдләрә јахшы баша салмаг үчүн шакирдләри һәммин мәсәлә үзәриндә дүшүнмәјә вадар етмәк лазымдыр. Бу мәгсәдлә мүәлим әдәби-јат дәрсләриндә проблемли вәзијјәт јаратса, шакирдләрин дүшүнмәси үчүн шәраит јаратмыш олар. Дејәк ки, мүәлим роман һагғында мәлумат верир, бурада һадисәләрин кениш тәсвириндән, тәһкијә үсулунун үстүлүјүндән данышыр. Һадисәләрин кениш тәсвирини (мәсәлә, «Кәләчәк күн» романында олдуғу кими) башга әдәби нөвүн әһатә едә билмәдијини шакирдләрин нәзәриндә чанландырмаг үчүн мүәллим шакирдләри белә бир суал гаршысында гојур.

Романда тәсвир олуан бу һадисәләри кичик шәрдә мәсәлә, гошмада вермәк олармы?

Охудуғунуз шәрлдә (мәсәлә, М. П. Вагифин гошмаларында), һадисәләрин ифадә үсулу илә «Кәләчәк күн» әсәриндәки тәсвир үсулу арасында нә фәрг көрүрсүнүз?

Белә суаллар истәр истәмәз шакирдләри дүшүнмәјә сөвг едир. Шакирдләр өзләри мүстәгил дүшүнәрәк белә нәтичәјә кәлирләр ки, Мирзә Ибраһимовун «Кәләчәк күн» романында һадисәләрин әһатә даирәси олдуғча кениш, ишти-ракчыларын сајы чохдур. Буну кичик бир әдәби нөвдә—гошмада ифадә етмәк олмазды. Мәһз бу чәһәтдән дә јазычы һәммин һадисәни (Чәнуби Азәрбајчанда ингилаби һәрәкаты) әһатә едәчәк форманы — роман әдәби формасыны сечмишдир.

Бәзән һадисәләрин епик тәсвири нәзмлә верилир. Лакин һәр чүр нәзм формасы һадисәни епик јолла тәсвир етмәјә имкан вермир. Бунун үчүн дә сөз сәнәткары даһа мүнәсиб форма ахтармаға, сечиб тапмаға чалышыр. Мәсәлә, мәнәви формасы епик әсәрләр үчүн ән мүнәсиб нәзм формасыдыр. Һәр ики мисрадан бир гафийјәнин дәјишмәси шаирин даһа кениш сөһбәт ачмасына имкан верир. Мәһз Бунун нәтичәсидир ки, Низаминин «Хәмсә»си, Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» поемасы (поемадакы гәзәлләри мүстәсна олмагла) вә шакирдләрин охудуғлары башга бир сыра епик әсәрләр мәнәви формасында јазылмышдыр.

Шакирдләрә хатырлатмаг лазымдыр ки, белә әсәрләрдә композисија, сүжет дә мәзmunла бағлы олан элементләрдыр. Мәсәлә, Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» поемасында Лејли илә Мәчнун көрүшүнүн баһар чағында верилмәси, Лејлинин өлүмүнүн гыш фәсли илә әлағәләндирилмәси композисијасынын, мәзmunла форма вәһдәтинин әләмәтләриндән бири ол-

дуғуна парлаг мисалдыр. Әлбәттә, шаир өз гәһрәманларыны илин башга фәсилләриндә дә көрүшдүрә биләрди, јахуд Лејлинин өлүмүнү башга фәсилдә дә верәрди. Неч шүбһәсиз, онда поэма белә тәсир гүввәсинә малик олмазды. Маһир сөз сәнәткары мәзmunун даһа тәсирли олмасы үчүн илин фәсилләриндән, тәбиәт тәсвирләриндән әсәрин композисијасында елә истифадә етмишдир ки, онлар мәзmunун даһа ајдын чатмасына хидмәт едир. Әсәрдә гыш фәелинин тәсвири, шиддәтли күләкләрин әсмәси, чылпаг галмыш бағларда гаргаларын гарылтысы, санки Лејлинин өлүм хәбәрини әтрафа јайыр.

Бәдин әсәрләрин формасы жанр хүсусијјәтләриндән асылы олараг мәзmunла вәһдәт тәшкил едиб ону тамамлајыр, бундан башга, бир жанра дахил олан әдәби формаларда мәзmunун тәләби нәтичәсиндә бир-бириндән фәргләнир. Мәсәлә, гәзәл дә, гит'ә дә ејни жанра—лирик жанра дахил олан бәдин формалардыр. Лакин бу формалар ифадә етдији мәзmunдан асылы олараг бир-бириндән фәргләнирләр. Мәсәлә, гәзәл даһа чоғ мәһәббәт мәзmunу ифадә едән әдәби формадыр. Мәһәббәт мәзmunуну исә һәр сөзлә ифадә етмәк мүмкүн дејил, бурада даһа чоғ һәјәчан доғуран, инсанын мәнәви әләминә тәсир кәстәрә биләчәк сөзләр ишләнмәлидир. Мүәллим һәммин фикрин нә дәрәчәдә доғру олдуғуну шакирдләрин нәзәринә чатдырмаг үчүн бир нечә гәзәли хатырладараг мәһәббәт мәзmunу ифадә етдијини дејә биләр. Сонра гит'әләрдән бәзиләрини јада салмагла онун даһа чоғ ичтимай-сијасы, әхлаги мәзmunда олдуғуну дејәрәк, буна мүнәсиб форма тәләб едилдијини дә шакирдләрин һафизәсиндә мөһкәмләндирәр.

Мәнзум әсәрләрдә истифадә олуан вәзнин дә форманын мәзmunла вәһдәтинә бөјүк тәсир кәстәрдијини шакирдләрә мисалларла изаһ етмәк лазымдыр: Өлчүнүн мәзmunла нә дәрәчәдә бағлылығыны тәсәввүр етмәк үчүн «Лејли вә Мәчнун» поемасынын өлчүсүнү хатырламаг кифәјәтдыр. Тәдгигатчылар кәстәрирләр ки, Шәргдә јазылан «Лејли вә Мәчнун»ларын һамысы әрузун һәчәз бәһринин үч бөлүмлү нагис-Мәф'ули-мәфәилү фә'улүн нөвүндә јазылмышдыр. Јахшы олар ки, мүәлим поеманын бәдин тәһлили замаңы шакирдләрин диггәтини һәммин мәсәләнин сәбәбини ифадә едән мисралара јөнәлтсин.

«Билдим бу гәзијјә имтаһандыр,
Зира ки, бу бир бәләји-чандыр...»

Совдасы диразу-бәһри күтаһ...
Мәзмуну нәлөвү-фәгани-аһ
Бир бәзми мүсбәти-бәнадыр
Ким әввәли гәм, сону фәнадыр».

Шакирдләр һәмнин парчанын изаһы заманы өҗрәнирләр ки, бу мөвзуда әсәр јазан шаирләр аһи-фәган, мүсбәт мәзмунлу һадисәни гыса бәһрлә јазмағы мүнәсиб билирләр. Белә фачһәли мәзмуну әрузун ағыр галибләриндә јазмаг охучуда поемаја олан марағы азалда биләрди. Мәһз бу чәһәт-дән дә сөз сәнәткарлары һадисәләрин мәзмунуну өз һисс вә һә-јачанларыңы ифадә етмәк үчүн даһа мүнәсиб форма, гәлиб, аһәнк, сечмәјә чәлб етмишләр. Чүнки форманын мәзмуну тамамланмасында һәнки һадисәләрин лирик, епик вә дра-матик јолла верилмәси, һансы вәзидә јазылмасы, һәтта бир вәзнин аҗры-аҗры нөвләринин аһәнки дә мүүјјән дәрәчәдә рол ојнајыр. Мәсәлән, һеч тәсадүфи дејилдир ки, классик шаирләримиз дөврләриндән шикајәтләрини, гәм гүссәләрини, даһа чох сийәси маһијјәт кәсб едән фикирләрини ифадә ет-мәк үчүн әрузун рәмәл бәһринә мүрачиәт етмишләр. Фүзули-нин «Падшаһи-мүлк» гит'әси, Вағифин «Көрмәдим» мүхәммә-си, Сабирин «Нә јазым» сатирасы бу бәһрдә — аһәнкиндә бир әзәмәт вә вүғар һисс олунаң рәмәл бәһриндә јазылмыш-дыр.

Јухарыда дејиләнләрдән ајдын олур ки, бәдин әсәрдә форма әләмәтләрини онун нәср вә нәзм олмасы илә, ири вә кичик һәчмли олмасы илә мәһдудлашдырмаг олмаз. Услуб, дил, аһәнк, композисија вә с. дә форма әләмәтләри олуб, мәзмунун даһа јахшы ифадә олунмасында мүнүм рол ојна-јыр вә мәзмуну тамамлајыр.

Мә'лумдур ки, марксист әдәбијјатшүнаслығы мәзмун вә форманын вәһдәтигә тарихилик принципи илә јанашыр. Бә-дин әсәри онун јарандығы мүнүтдән тәчрид етмәк олмаз. Она көрә дә онун мәзмуну илә формасы арасындакы мүнәси-бәтә тарихилик бахымындан јанашмағы шакирдләрин нәзә-ринә чатдырмаг лазымдыр. Бу мәгсәдлә јенә дә әдәбијјат тарихимиздән шакирдләрә әввәлки синифләрдә таныш олан фактлар хатырладылмалы, әдәби инкишафын мүүјјән мәрһә-ләсиндә мүүјјән әдәби формаларын мејдана кәлдији өҗрәдил-мәлидир.

Әдәбијјатымызын гәдим дөврү илә әләгәдар олан гәси-дә, гәзәл, нә'т, миначаг кими әдәби шәкилләрин адыны ша-кирдләр ешидир, сонракы дөврләрдә башга формаларын мејдана кәлдијини өҗрәнирләр. Мүүллим мәзмунла форманын вәһдәти һаггында сөһбәт ачаркән, һәмнин әдәби шәкилләри әдәбијјатын үмуми истигамәти, инкишафы илә әләгәләндир-мәлидир.

Әлбәттә, аҗры-аҗры дөврүн әдәби нүмунәләринин тәдри-си заманы бунлар шакирдләрә дејилер. Умумиләшдирмә заманы мүүллим Азәрбајчан әдәбијјатында мәзмун вә фор-ма вәһдәти, онун инкишафы һаггында мә'лумат вермәлидир.

VII СИНИФДӘ ӘДӘБИЈАТ НЭЗӘРИЈӘСИ МАТЕРИАЛЛАРЫНЫ БӘДИИ ӘСӘРЛӘРИН ТӘДРИСИ ИЛӘ НЕЧӘ ӘЛАГӘЛӘНДИРИРӘМ

Иса ИСАЈЕВ,

Товуз району, Ашағы Аҗыблы Чырдахан сәккизиллик
мәктәбин мұәллимн.

Инсанын камилләшмәсиндә әдәбијјатын тәрбијәви ролу бөјүкдүр. Хүсусән кәнч нәсилдә һуманизм, вәтәнпәрвәрлик, әмәјә мәнәббәт, чәсарәтлилик, мәрдлик вә с. кими кејфијјәтләрин инкишаф етдирилиб мөһкәмләндирилмәсиндә әдәбијјат әвәзедилмәз вәситәдир. Буна көрә дә әдәбијјат бир фәнн кими мәктәпләримиздә тәдрис едилир.

Һәлә ибтидаи синифләрдән башлајараг шакирдләр ше'рләрлә, һекајә, тапмача, нағыл вә тарихи очеркләрлә таныш олурулар. Бешинчи синифдән е'тибарән онлар тәдричән бу елмин дәринликләринә нүфуз етмәјә башлајырулар. Ардычыл олараг шифаһи вә јазылы әдәбијјат һаггында аңлајышлара, онларын нөвләринә, бәднн әсәрләрин форма вә мәзмунуна, бәднн тәсвир вәситәләринә јијәләнирләр.

Тәбиәтин, һәјатын бир чох сәһәләри кими, инсан шүүрунун јаратдығы бәднн әсәрләр дә мүәјјән өлчү-бичијә, ганунгајдаја табедир. Әдәбијјатын бу сәһәсини «Әдәбијјат нәзәријәси» өјрәдир. Буна көрә дә бәднн әсәрләрин мәннмәсәдилмәсиндә нәзәријјә ачар ролуну ојнајыр. Бешинчи синифдән башлајараг һәмнн ачары тәдричән, елми шәкилдә шакирдләрә вермәк ләзымдыр.

VII синифдә әдәбијјат нәзәријјәсини бәднн әсәрләрин мәзмуну вә тәһлили илә әлағәлар олараг шакирдләрә өјрәтмәјин бә'зи јоллары һаггында данышмағ истәјирәм.

Әсәри тәдрис едиркән әсәсән үч мәсәләјә даһа чох диггәт јетирирәм: бәднн оху, мәзмун вә форма.

Әдәби әсәрләрин вердији информәсија тәфәккүрә бир баша дејил, ән чох һиссәләр вәситәсилә верилир. Әдәбијјат бир нөв һиссәләрин әлифбасыдыр, ону һиссәләр вәситәсилә охумағ ләзым кәлир. Әсәрин тәләбиндән асылы оларағ мұхтәлиф тонлардан: мөһрибан тон, шән тон, ифтихар ифадә тон, мұбариз вә дөјүшкән тон вә с. истифадә едирәм.

Шакирдләрин кечмиш биликләринә әсәсләнарағ һәлә ики саатлығ кириш материалы әсәсында әдәбијјат нәзәријјәсинә аид верилмиш бир сыра биликләри, о чүмләдән бәднн әсәрләрин ики формада — нәзмлә вә нәсрлә јазылдығыны тәқрар етдирирәм. Сонра бәднн әсәрләрин үч нөвү һаггында олан мә'луматы бир даһа хатырладыр, шакирдләрин өзләринә лирик, епик вә драматик әсәрләрә аид нүмунәләр данышдырырам.

Киришдән сонра Н. Кәнчәвинни «Једди көзәл» поемасындан верилмиш «Хејир вә Шәр» ше'рини өјрәдирик. Она көрә дә әввәлчә һәмнн синифдәки нәзм, сонра исә нәср әсәрләри һаггында данышырам.

«Хејир вә Шәр»ин тәдрисинә үч саат вахт ајрылмышдыр. Биринчи, икинчи саатларда ше'рин охунушу, мәзмуну илә танышлығ вә лүғәт үзәриндә иш апарылыр. Үчүнчү саатда образларын тәһлили, әсәрин идејәси илә јанашы, ше'рин һансы вәзндә олмасы, гафијәләр, бөлкүләр, бәднн тәсвир вәситәләри һаггында олан мә'лумат да тәқрар етдирилиб, кенишләндирилир. Бәднн тә'јин, тәшбиһ, истиарә вә с. һаггында онларын биликләринә әләвәләр едилир, мәсәлән: ширин су, мөһрибан ана, ләтиф әл, солғун чан вә с. бу кими епитетләри (бәднн тә'јинләри) шакирдләрин грамматикадан таныдығлары тә'јини сөз бирләшмәләри илә мугајисә едилир. Нәтичәдә шакирдләрә баша салырам ки, әдәбијјат бир бинадырса, онун материалы дилдир. Бәнна материалдан истифадә едәрәк көзәл биналар тикдији кими, шаир вә јазычылар да сөзләрдән истифадә едирләр. Одур ки, белә тә'јини сөз бирләшмәләри әдәбијјатда епитет адланыр. Сонра шакирдләр өзләри мисал сөјләјирләр. Мәсәлән: уча дағлар, далғалы дәннз, ајлы кечә вә с.

Сонра тәшбиһләр һаггында да данышырам. Тәшбиһдә бир әшја дикәринә бәнзәдилир. Мәсәлән:

Халындан олмушду кечәләр гара,
Ондан нур алмышды көјдә ајпара.

ЭДЭБИ ГЭХРЭМАНЛАРЫ ШАКИРДЛЭРЭ НЕЧЭ СЕВДИРИРЭМ

Гурбан СҮЛЕЙМАНОВ,
диссертант.

Эдэби гэхрэманлары шакирдлэрэ севдирмэк үчүн эв-вэлчэ эдэби гэхрэманын өз дөврүндэ тутдугу мөвгөжини, мүбаризэ үсулларыны, эсэрдэки бүтүн сурэтлэрдэн эсаслы фэрглэрини вэ үстүнлүжүнү шакирдлэрэ баша салырам. Гэрһансы эсэрдэки эдэби гэхрэманы сөчијјэлэндирэркэн, гэхрэманын дили илэ сөјлөнмиш бөдни парчалары, гүввэтли вэ тә-сирли монологулары сөчдириб шакирдлэрин ев тапшырыг дөфтөрлөринө јазмагы тапшырырам. Сечилмиш монолог вэ бөдни парчалары нөвбөти дэрсимдэ шакирдлэрдэн эввэл өзүм тэлөб едилэн гайда эсасында ифадэли олараг охујурам. Шакирдлэр исэ эдэби гэхрэманын тәһлили заманы һәмнин парчаны ифадэли сурөтдэ эзбөрдөн дејирлөр. Бу үсулун хе-јири эдэби гэхрэман һаггында мүәллифин дэрин мәнәббөти-ни өјрөнмөкдир.

IX синифдэ М. Ф. Ахундовун «Алданмыш кэвакиб» по-вестини тәһлил едөркөн, повестин эсас гэхрэманы Јусиф Сәр-рачын эсас характерини вэ ону эввэлки сурөтлэрдэн фэрг-лэндирэн хүсусијјэтлэри шакирдлэрэ изаһ едирэм. Бу сурөт XIX эсрдэ Јахын Шэрг өлкөлэри үчүн эдалэтли шаһ бахы-мындан бөјүк әһәмијјэтэ маликдир. Мән конкрет олараг Ју-сиф Сәррачын ислаһатларыны, халгын гайғысына галмасы, онларын күзөрәнларынын јахшылашмасы үчүн көрдүјү тәд-бирлэри, маарифчилик идејаларыны јаймасы кими хејирхаһ ишлэри изаһ едирэм.

Јусиф Сәррачла гэддар, дипот Шаһ Аббасын мүгајисэли тәһлили заманы шакирдлэр эсэрин гэхрэманы һаггында да-һа әтрафлы мә'лумат топлајырлар. Јусиф Сәррач сурәти һаггында топладыглары мә'луматы даһа дэриндэн јохламаг мәгсәдилэ синифдэ «Јусиф Сәррачын ислаһатлары», «Јусиф Сәррачла Шаһ Аббасын мүгајисэли тәһлили» кими инша јазылар апарырам. Мән бу принципи бүтүн эдэби гэхрэманлар һаггында тәтбиг едирэм. Булардан бөзилэрини синифдэ, бөзилэрини исэ евдэ ичра етдирирэм.

Классик вэ мүасир эдэбијјатымызда бир сыра јазычыла-рымыз өз эсэрлэриндэ руһанилэрин, дин хадимлэринин мә'-нэви аләмини ачыб көстәрмиш вэ ифша етмишлөр.

Ч. Мәммәдгулузадэнин «Өлүләр» вэ Ч. Чаббарлынын «Од кәлини» эсэрлэри бу чөһөтдэн чох сөчијјөвидир. «Өлү-ләр» комедијасындакы Шејх Нәсруллаһ сурәти јалныз өз дөврү үчүн дејил, бу күн үчүн дә маралгыдыр. О, «өлү ди-рилтмөк» ады илэ кәндбөкәнд, шәһәрбөшөһәр кезән мәшһур фырылдагчыдыр. Дин пәрдәси алтында авам чамааты чапыб талајыр, онларын башына олмазын мүсибәтләр ачыр.

Эсәрдэ бу фырылдагчыја гаршы Кефли Искәндәр сурәти верилмишдир.

Эсэрин тәһлили заманы онун эсас гэхрэманы Искәндәр сурәтини белэ сөчијјэлэндирирэм:

Искәндәр һәссасдыр, кәскин мүһакимәли вэ һазырчаваб-дыр, чәсарәтлидир, көзүачыгдыр, сөзү үзә дејәндир, һәгигә-ти сеvir, мәғрурдур, вугарлыдыр. Ислам дининин төрөтдији фәлакәтләрә гаршы чәсарәтлэ чыхыр, горхмаз вә мәрдији; һаггы, эдаләти, әсил инсанлығы, онун сәәдәт вә хошбәхтли-јини мүдафиә едир; фырылдагчы, түфејли, мүфтәхор адамла-рын ијрәнч симасыны ифша едир, халгы онун тәлејини дү-шүнүр вә гадын һугугуна тәрәфдар чыхыр.

Мән Искәндәр сурәти һаггында шакирдләрдэ әтрафлы тәсәввүр јаратмаг үчүн ислам динини руһанилэри вэ авамлығы ифша едән, онларын кәскин сатира атәшинә тутан ашағыдакы монологу мисал кәтирирэм:

«Искәндәр — Сизин адынызы нә гојаг?

Мән дағдары, дашлары, гушлары, ај вә улдузлары бура шаһид чәкәрәм... Сорущарам ки, бу чамаата нә ад гојмаг олар? О вәдә һамысы бир сәслә чаваб верәр: «Өлүләр!»... Биз-дән сонра кәләнләр илләр узуну Сизи јада салыб һа дејәчәк-ләр: «Өлүләр... Өлүләр!».

Экәр Ч. Мәммәдгулузадәнин «Өлүләр» әсәри руһанилији вә мөвһуматы тәнгид вә ифша едирсә, Ч. Чаббарлынын «Од кәлини» јалныз руһанилији дејил, динин өзүнү вә дин хадимләрини тәнгид вә ифша едир.

Әдәбијјатымызда адамларымызы атеизм руһунда тәрбијә етмәк сәһәсиндә «Од кәлини» пјесинин чох бөјүк тәрбијәви әһәмијјәти олмушдур. Әсәрин гәһрәманы Елхан өлүмә разыдыр, ләкин ислам динини гәбул етмәјә разы дејилдир. О, торпақларындан ган даман кәһнә дунјаны учуруб, јени вә азад бир дунја гурмағ уғрунда мүбаризә апарыр, аллаһын варлығына дар ағачы гаршысында белә инанмыр. Пјесдә Елханын сон монологуну јенә дә шакирдләрә јаздырырам. Чүнки, һәмин монолог ислам дининә гаршы амансыз мүбаризә апаран халғ гәһрәманынын мәтин вә мүбариз образыны, онун јенилијини мејдана чыхарыр. Шакирдләр бу мәрд мүбаризин өз әгидәсинә садиг галдығынын шаһиди олулар. Мән әдәби гәһрәманы гәһрәманын өз сөзү илә халгы дөјүшә сөсләјән гүввәтли бир чағырышы илә сәчијјәләндирирәм:

«...јохдур аллаһ, јохдур аллаһ! Мәнәм аллаһ! Мәнәм јер үзүндәки һәјат вә сәадәтин јарадычысы! Мәнәм көјләрин дәриллијиндә, варлығын көзәллијиндә күлүмсәјән мөвчүдәти төчәссүм етдирән, мәнәм аллаһ!»

Һәр ики әдәби гәһрәманын ислам дининә гаршы чыхдығлары, халға әсил һәјат һәгигәтини көстәрдикләринә көрә шакирдләрә севдирирәм. Искәндәр сурәтинин сәчијјәсинә анд синиф иншасы да кечирирәм.

Классик вә совет әдәбијјатымызда әмәјә мүнәсибәт мәсәләси кениш тәсвир едилмишдир. С. Вурғунун «Муған», М. Һүсәјнин «Абшерон», Ә. Вәлијевин «Күнәш» әсәрләриндә әмәјин социализм дөврүндә шәрәф ишинә чевирилдији тәсвир едилмишдир. Һәр үч әсәри тәдрис едәркән онларың гәһрәманлары һағгында тутарлы изаһат верирәм. «Муған» поемасында совет кәһчләринә хас олан чәһәтләр даһа кениш верилмишдир. Әсәрин гәһрәманы һағгында мүсаһибә заманы белә бир суал верирәм: Сарван сурәтинин нә үчүн севирисиниз? Шакирд Т. дејир:

— Мән Сарваны бизим адамларын әмәк чәһәсиндә газандығлары ән начиб сифәтләри өзүндә үмумиләшдирән бир гәһрәман олдуғуна көрә сеvirәм. Хүсусилә, онун әмәк чәһәсиндә газандығы гәләбә, памбығ устасы Манја илә јарышы мәнним һеч вахт јадымдан чыхмыр. Сарван әмәк адамы-

дыр. Сарван јарышда галиб кәлир, амма о ловғаланмыр. Бах, мән бир дә бу хасијјәтинә көрә Сарваны сеvirәм. Сарван баша дүшүр ки, инсаны учалдан әмәкдир. Өзү дә намуслу әмәк.

Совет чәмијјәтимизә даһа јахындан хидмәт көстәрән шәхсләрин һәјатындан бәһс едән «Мейман» повестинин гәһрәманы Мейман сурәтинин гәһлили заманы да шакирдләрдә вәтәһпәрвәрлик тәрбијәсини ашылајырам. Мейман сурәти илә Вәтәһә, халға, аиләјә садиг, чәмијјәт үчүн хејирли иш көрмәк, Совет ганунчулуғуну көз-бәбәји кими горумағ, ләкәсиз ишләмәк кими совет кәһчинә хас олан чәһәтләри ашылајырам.

«Мейман» повестинин әсасыны тәшкил едән мәнәви тәмизлик мәсәләсидир. Әсәрдәки нәтичә беләдир: Совет адамы үчүн намус мәсәләси, мәнәви тәмизлик мәсәләси әсас мәсәләләрдәдир. Совет адамынын мәнәви тәмизлији һәртәрәфли олмалыдыр; јәни о дөвләт ишиндә дә, аилә вә мәншәтдә дә ејни дәрәчәдә мәнәви тәмизлијә фикир вермәлидир. Чүнки аиләдә тәмиз олмајан бир адам чәмијјәтдә дә нәтәмиз ишләр көрә биләр. Мейман сурәтинин гәһлилини гуртарандан сонра синфә «Мейман сурәтинин нә үчүн сеvirәм», «Совет ганунлары мүгәддәсдир» мөвзуларында инша јазы кечирирәм. Инша јазыда әсас мәгсәд әдәби гәһрәманын характерик чәһәтләрини изаһ етмәкдир. Шакирдләрдән Л. өз јазысында Мейман сурәти һағгында белә бир изаһат вермишдир:

«Повестдәки Мейман сурәти мәнә хош тә'сир бағышлајыр. Мән Мейманы һәр шејдән әввәл ләкәсиз ишләдији үчүн сеvirәм. О, өз мүәллимәси Мәликә ханымын дедији «Бәли, оғлум, дахили тәмизлик вә вичданы сафлығ инсан үчүн бөјүк вүғардыр... Даима о, адамы чүр'әтли, алыһачығ вә башыуча едир» сөзләринә әмәл едир, ону һәјатда, иш јериндә доғрудур. Мейман сурәтинин мәнә мәнәви тә'сири бөјүкдур. Һансы сәһәдә ишләдијимә бахмајарағ мән дә Мейман кими ләкәсиз, партијаја, халға, аиләјә садиг ишләмәјә чалышачағам».

Бәли, бәди әдәбијјатын тә'сир даирәси кениш вә гүввәтлидир. Һәр бир әдәбијјат мүәллими бу мүһүм тә'сир вәситәсини бүтүн дәрсләриндә тәтбиғ етмәји унутмамалыдыр. О, мүнғәзәм оларағ өз дәрсләрини јүксәк сәвијјәдә гурмалыдыр. Бүтүн бунлары нәзәрә аларағ мән мүнғәзәм оларағ ша-

кирдләрлә синифдәнхарич оху тәшкил едирәм. Ахы, бүтүн әсәрләри синифдә кечмәк мүмкүн дежилдир. Мән синифдәнхарич охунмуш әсәрләрин музакирәси заманы да ејни тәләбкешликлә иши давам етдирирәм. Һәр бир шакирддән тәләб едирәм ки, әсәрин мөвзусу нәјә һәср едилиб, әсәрин идејасы пәдән ибарәтдир, һансы характерик мәнәтләринә вә тутдуғу мөвгејинә кәрә филанкәсә әсәрин гәһрәманы адыны веририк, әсәрин сәнә тәсири вә ја әсәрдәки ән чох хошуна кәлән һансы һадисәдир?

Бунун үчүн шакирдләрин ајрыча гејд дәфтәрләри олур. Әсәрин гәһрәманлары вә әсәр һаггында көркәмли шәхсләрин рәјләри һәмин дәфтәрдә гејд едилер. Һәр һансы әсәрин тәдриси заманы чалышмаг лазымдыр ки, шакирдләр һәмин әсәрдәки мәгсәди там гаврасын. Бунун үчүн бүтүн шакирдләрдән әсәрин мәзмунуну дәриндән өјрәнмәји тәләб етмәлидир. Әкәр ишләр әввәлчәдән белә планлашдырыларса вә һазырлыглы гәјдада кечириләрсә нәтичәси чох јахшы олар.

Мән синифдәнхарич оху заманы Азәрбајчан совет әдәбијатынын сон наилијәтләриндән әдәбијатымыза кәлән јени кәнч гүввәләрин әсәрләриндән дә истифадә едирәм. В. Бабанлынын «Һәјат бизи сынајыр», С. Гәдирадәнин «Кәнчлик», И. Шыхлынын «Дәли күр», Б. Ваһабзадәнин «Етираф», «Шәби-һичран», Һ. Һүсәјнзадәнин «Јолда» әсәрләриндә әдәби гәһрәманларын тәһлили мәсәләсинә кениш јер верирәм. Мүәллим синифдәнхарич охуну һәмишә диггәт мәркәзиндә сахламалыдыр, она јахындан рәһбәрлик етмәлидир.

МӘКТӘБ ӘДӘБИ ӨЛКӘШҮНАСЛЫГ МУЗЕЈИНИ НЕЧӘ ТӘШКИЛ ЕТМӘЛИ

Тәјјар МУСАЈЕВ

Шакирдләрин әдәбијат фәнниндән билик еһтијатынын зәнкинләшмәсиндә, онларын доғма дијара мәнәббәт руһунда тәрбијәсиндә, дүнјабахышларынын кенишләнмәсиндә әдәби өлкәшүнаслыг музеји мүһүм рол ојнаја биләр. Ичтиман әсәсләр үзрә јарадылыб фәалијәт көстәрән дикәр мәктәб музејләри кими, әдәби өлкәшүнаслыг музеји дә ән күтләви елми өзфәалијәт формаларындан биридир.

Мәктәбдә шакирдләрин гүввәси илә бир сыра музејләр, кушәләр јарадылыр ки, бунларын һәр биринин өз вәзифәси, мәгсәди вардыр.

Әдәби өлкәшүнаслыг музејинин вәзифәси исә шакирдләри доғма дијарда јетишмиш јазычыларын, шаирләрин һәјатыны тәдгиг етмәјә, өз кәндиндән, шәһәриндән, рајонундан чыхмыш, лакин һәлә аз өјрәнилмиш јазычыларын әсәрләрини, өз кәндинә, шәһәринә, јерли әмәк адамларына һәср едилмиш бәдии әсәрләри — ше'рләри, һекајәләри, романлары, поемалары, очеркләри, шаирләримиз вә јазычыларымыз һаггында хатирәләри топламаға чәлб етмәкдән ибарәт олмалыдыр.

Бәс әдәби өлкәшүнаслыг музејини нечә јаратмалы? Музејин фонду үчүн материаллары һарада ахтармалы вә тапмалы?

Әлбәтте, бу, көрүндүјү кими о гәдәр дә асан иш дежилдир. Илк нөвбәдә јадда сахламаг лазымдыр ки, музеј сәрки дежилдир. Музеј узун ахтарышлар, тәдгигатлар нәтичәсиндә јараныр, әлдә едилән јени-јени тарихи-әдәби материалларла

дурмадан зәнкинләшир. Бурада мәктәблиләр програм үзрә өйрәндикләри язычыларын һәят вә ярадычылығынын јени, чох адама мә'лум олмајан чәһәтләри илә таныш олур, өйрәнилән дәвр әдәбијјатынын ајры-ајры хусусијјәтләри һаггында тәсәввүр әлдә едирләр. Сәрки экспонатлары дәјишдирилдији һалда, музеј экспонатлары демәк олар ки, дәјишдирилмир. Мәһз буна көрә дә музејин тәшкилине илк күндән мәс'улијјәтлә јанашмаг лазымдыр.

Дикәр мәктәб музејләри кими әдәби өлкәшүнаслыг музејини тәшкил етмәк ишине кениш фәаллар чәлб олунмалыдыр. Әкс тәдирдә нә музеји јаратмаг, нә дә онун ишини мүәјјән бир истигамәтә салмаг олар.

Музеј мүрәккәб бир организмдир. Онун јарадылмасы вә фәалијјәт кәстәрмәси үчүн материал топламаг, онлары сәнәдләшдирмәк, материалларын сахланмасы вә учотунун тәшкили үзрә кениш иш апармаг лазымдыр. Музеји јени материалларла даһа да зәнкинләшдирмәк үчүн мүнтәзәм олараг экскурсијалар кечирилмәлидир. Музеј һәмишә салыгәли вә тәмиз олмалыдыр. Һәм дә музеји һеч вахт бир дәфәлик тәшкил олунуб гуртармыш һесаб етмәк олмаз. Зира онун инкишафы, кенишләндирилмәси, тәкмилләшмәси вә зәнкинләшмәси үчүн һүдуд јохдур. Бүтүн бунлар коллективдән, хусусилә бу ишә һәвәс кәстәрән, онун гәдир-һијмәтини билән фәаллардан мүнтәзәм, һәм дә мүтәшәккил иш апармагы тәләб едир. Әдәби өлкәшүнаслыг музеји кәнч әдәбијјат һәвәскарларынын, һабелә мәктәбин пионер вә комсомол тәшкилатларынын, башлычасы исә јалныз әдәбијјат һәвәскарлары дејил, дикәр фәнләрә, елм сәһәләринә мејл кәстәрән мәктәблиләр дә бу ишдә һәвәслә иштирак едирләр.

Бир гәјда олараг әдәби өлкәшүнаслыг музејинә бу ишә даһа чох һәвәс кәстәрән, өлкәшүнаслыг ишини севән әдәбијјат мүәллими рәһбәрлик етмәлидир. Мүәллим үмуми иш планы тәртиб едир, фәалларын ишини истигамәтләндирир. Лакин мүәлим фәалларын тәшәббүскарлығынын гаршысыны алмамалы, онлара һимајәчилик етмәмәлидир. Мәктәб әдәби өлкәшүнаслыг музеји, һәр шејдән әввәл ушагларын, онларын ичтиман тәшкилатларынын өз ишләридир.

Музеј, о чүмлөдән әдәби өлкәшүнаслыг музеји тәшкил етмәк һаггында мәсәлә илк нөвбәдә мәктәб педагожи шурасында галдырылмалы, музакирә едилмәлидир. Педагожи шуранын ичласында әдәби өлкәшүнаслыг музејинә рәһбәр-

лик едәчәк мүәллим тәјин олунмалыдыр. Мәктәб әдәби өлкәшүнаслыг музеји јаратмаг һаггында мәсәлә комсомол јығынчагында, һабелә јухары синиф шакирдләринин үмуми ичласында да музакирә едилмәлидир. Музеј шурасы да елә бурада јарадылыр. Шура музејин бүтүн ишләринә рәһбәрлик едир вә буна көрә мәктәб комсомол тәшкилаты гаршысында чавабдәһлик дашыјыр.

Әслиндә музеј јарадылмасынын әсил тәшәббүскары әдәбијјат дәрнәјинин үзвләри олурлар. Мәһз буна көрә дә музејин идарә едилмәсиндә, онун фондунун зәнкинләшдирилмәсиндә әдәбијјат һәвәскарларынын, кәнч әдәбијјат өлкәшүнасларынын гүввәсиндән кениш истифадә олунмалы, онларын бу ишдә јахындан иштиракы тәмин едилмәлидир. Музеј шурасы дәрә или мүддәтинә сечилир. Музеј шурасы дәрә илинин әввәлиндә шакирдләрин үмуми јығынчагында, јахуд кәнч әдәбијјат һәвәскарларынын гаршысында һесабаг верир. Кәнч әдәбијјатчылар шуранын фәалијјәтинин музакирасиндә јахындан иштирак едир, онун ишиндәки нөгсанлары кәстәрирләр. Елә бурадача музеј шурасынын јени һејәти сечилир, онун гаршысында конкрет вәзифәләр тојулур.

Музеј шурасынын нечә үзвү олмалыдыр? Әлбәттә, бу јығынчаг иштиракчыларынын рәјиндән, музејин фәалијјәт даирәсиндән, мәктәбдә шакирдләрин мигдарындан вә с. асылыдыр. Музеј шурасынын тәркибинә 10—13 нәфәр сечилсә јакшыдыр. Шуранын тәркиби сечилдикдән сонра онларын арасында вәзифә бөлкүсү апарылыр. Бу иш мәктәб рәһбәрләринин, әдәбијјат мүәллиминин јахындан иштиракы илә һәјәтә кечирилик. Бу заман һәр бир шура үзвүнүн бачарыгы, арзу вә мејли нәзәрә алынмалыдыр. Шура үзвләри арасында вәзифә бөлкүсүнү ашағыдакы кими апармаг олар:

1. Музеј шурасынын сәдри. Музејин ишине һамилик едән әдәбијјат мүәллиминин көмәји илә бүтүн ишләри тәшкил едир, материал топламаг үчүн планы һазырлајыб шураја тәгдим едир, музеј үзрә нөвбәтчилик вә экскурсијаларын графикани тәртиб едир.

2. Баш музеј муһафизы. О, музеј коллексијаларынын учота алынмасына вә коллексијаларын горунуб сахланмасына чавабдәһдир. Музеј муһафизы өзүнүн көмәкчиләри илә бирликдә экспонатлары дөврләринә, хусусијјәтләринә көрә сечиб ајырыр вә онлары дүзкүн јерләшдирир. Һәмин материаллары нүмајиш етдирмәк үчүн, јахуд дәрсдә истифадә

етмәк үчүн верир, инвентар китабыны апарыр, картотека тәртиб едир. Бу чох мурәккәб вә мараглы ишдир. Музеј мұһафизлијинә шуранын тәркибиндән ән бачарыглы, бу иши севән вә она һәвәс кәстәрән шакирдләрдән сечилмәлидир. Шүбһә јохдур ки, музеј фондунун зәнкинләшдирилмәсиндә, әлдә едилмиш експонатларын, коллексијаларын горуноб сахланмасында, онлардан сәмәрәли вә дүзкүн истифадә едилмәсиндә музеј мұһафизинин бөјүк ролу вардыр.

3. Музеј шурасынын катиби. О, шуранын јығынчагларынын протоколларыны тәртиб едир, експедијалар, јүрүшләр, експозија јарадылмасы вә с. илә әлагәдар олан материаллары сахлајыр.

4. Музеј шурасынын үзвләри. Музеј шурасынын кәстәриши илә експозијанын јаратмаг, материал топламаг, експозијанын бәдин тәртибаты, экскурсијаларын кечирилмәсин кими мұхтәлиф ишләрлә мәшгул олулар. Конкрет шәраитдән асылы олараг музеј шурасынын үзвләри експедија, турист јүрүшләри, јазычыларла, онлары таныјан шәхсләрлә, әдәби гәһрәманларла вә с. көрүшләр тәшкил етмәк үчүн хүсус тапшырыг ала билләрләр. Шура үзвлүјүнә елә шакирдләр сечилмәлидир ки, онлар доғма дијарын әдәбијјатынын, онун ән көркәмли нүмајәндәләринин өјрәнилмәсинә бөјүк һәвәс вә мараг кәстәрсинләр. Шура үзвләринин өзләри дә јарадычылыг вә тәшәббускарлыг кәстәрмәли, әдәби өлкәшүнаслыг чәһәтдән мараглы олан һәр бир материалын топланыб сахланмасында јахындан вә фәал иштирак етмәлидирләр.

Музеј шурасы онун бүтүн ишләрини мүстәгил сурәтдә идарә едир, материал топламаг үчүн тапшырыглары һазырлајыр, експедија вә јүрүшләрин планыны нәзәрдән кечирир. Мұхтәлиф өлкәшүнаслыг, әдәбијјат тарихи музейләри илә (мәсәлән, Бақыда Низами адына әдәбијјат тарихи музейи, Нахчыванда Н. Чавид адына, Шамахыда М. Ә. Сабир, Губада А. А. Бакыханов адына өлкәшүнаслыг музейләри) әлагә сахлајыр. Јери кәлмишкән дејәк ки, мәркәзи вә јерли әдәбијјат, јахуд өлкәшүнаслыг музейләри илә әлагә јарадылмасынын музеј фондунун зәнкинләшмәсиндә, ишин дүзкүн тәшкил едилмәсиндә, апарылмасында вә с. чох бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Музеј тәшкил етмәк истәркән музеј шурасы јахынлыг дақы әдәбијјат вә ја өлкәшүнаслыг музейинә мәлүмат верир.

Онлар исә өз нөвбәсиндә мәктәблиләрә елми-методик мәсләһәтләр верир, експонатларын мұәјјәнләшдирилмәсиндә, музеј материалларынын учота алынмасында вә експозијанын јарадылмасында көмәк едирләр. Мәктәб музейи өз нөвбәсиндә, өз әсас фондларынын тәркиби һаггында әдәбијјат тарихи вә ја өлкәшүнаслыг музейинә мәлүмат вермәлидир.

Музеј шурасынын башлыча вәзифәси шура үзвләри илә бирликдә лазыми ишләри јеринә јетирән, материал топламагда, коллексијалары мұһафизә олулмаг үчүн гајдаја салмагда, експозијанын јарадылмасында, экскурсијаларын, көрүшләрин кечирилмәсиндә, музейдә нөвбәтчилик етмәкдә шура үзвләринә јахындан көмәк кәстәрән фәаллар топламагдан ибарәтдир. Музејин ишинә валидејн фәалларыны да чәлб етмәк јахшы оларды. Бу, һәм музеј иши илә мәшгул олан шакирдләрин мәс'улијјәтини артырар, һәм дә кениш ичтимаијјәтин бу ишә мараг кәстәрмәсинә сәбәб оларды.

Музеј јаратмаг истәјән һәр бир коллектив илк нөвбәдә онун фондунун формалашмасы вәзифәсини јеринә јетирмәјә чалышыр. Чүнки бүтүн музейләр кими әдәби өлкәшүнаслыг музейинин дә өзүнә мәхсус фонду олмалыдыр. Бунсуз о нә фәалијјәтини кенишләндирә биләр, нә дә гаршыја гојдуғу мәгсәдә наил олар. Әдәби өлкәшүнаслыг музейинин әсас фонду јазычыларын әлјазмаларынын әсли, онларын һеч бир јердә нүмајиш етдирилмәјән фото-шәкилләри вә диқәр илк мәнбәләрдир. Әсас фонда јазычыларын кејим палтарлары, ев әшјалары, бир сөзлә әдәби өлкәшүнаслыгла әлагәдар олан, јерли шаир, јазычы һаггында там тәсәввүр әлдә етмәјә, онун һәјатыны, фәалијјәтини өјрәнмәјә көмәк едән әшјалар, материаллар вә с. дахил олмалыдыр.

Экспонатларын, коллексијаларын әсас фонда јардымчы фонд арасында елми чәһәтдән дүзкүн бөлүшдүрүлмәси чох бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Музеј шурасынын үзвләри бу мәсәләни әтрафлы мұзакирә етмәлидирләр. Бу заман музейин әсас профилі мүтләг нәзәрә алынмалыдыр. Дөвләт музейләриндә хүсуси фонд комиссијасы јарадылыр. Бу комиссија фонд јарадылмасында бүтүн мурәккәб мәсәләләрн һәлл едир. Мәктәб әдәби өлкәшүнаслыг музейиндә дә белә комиссија јарадылмасы ишә хејир верәрди.

Мәктәб әдәби өлкәшүнаслыг музейинин тәшкил еилмәси бир сыра чәтинликләрлә бағлыдыр. Лакин әкәр гаршыја

белә бир мәгсәд гојулмушдурса, ону ахырадәк давам етдир-
мәк, гаршыја чыхан чәтинликләри тәдричән арадан галдыр-
маг лазымдыр. Унутмаг лазым дејилдир ки, мәктәбдә әдәби
өлкәшүнаслыг музејинин јарадылмасы доғма әдәбијатымы-
зын, көркәмли јазычыларымызын һәјат вә јарадычылығыны,
доғма дијарын бәдни әдәбијатда нечә әкс етдирилмәсини,
зәнкин халг әдәбијатыны — фолклору өјрәнмәкдә чох бө-
јүк әһәмијјәтә маликдир.

СУАЛЛАРА ЧАВАБ

**СУАЛ. Јазда, пајызда, гышда сөзләриндә да шәкилчиси нә бил-
дирир?**

М. Казымов — Лерик рајону.

ЧАВАБ. Мә'лум мәсәләдир ки, **јаз, јај, пајыз, гыш** сөзләри фә-
силләрин адыны билдирир, демәк исимдир. Исим исә һалланма хүсу-
сијјәтинә маликдир. Бу бахымдан **јазда, пајызда** сөзләринин јерлик
һалда ишләндијини еһтимал етмәк үчүн мүүјјән әсас вар. Әкәр һәмин
сөзләр, мәсәлән, **Күнаһы пајызда** (нәдә?) **көрдүм**, **Хәстә өз сәәдәтнини**
јазда (нәдә?) **тапа биләчәјинә үмид бәсләјирди** кими чүмлөләрдә иш-
ләнәрсә, онларда да шәкилчисини, һәгигәтән, јерлик һал шәкилчиси
слмасына шүбһә јохдур. Лакин -да, -дә шәкилчиләри фәсил адларына
гошулмагла онларын грамматик формасыны дејил, даһа чох, мә'на-
сыны дејишмәјә хидмәт едир; демәк, сөздәјишдиричи шәкилчи (һал
шәкилчиси) функцијасында јох, сөздүзәлдичи шәкилчи вәзифәсиндә
чыхыш едир. Мәсәлән, **Пајызда һавалар сојујур. Биз јајда дүшәркәјә**
кедирик вә с. кими чүмлөләрдә **пајызда, јајда** сөзләринә исмин јерлик
һалынын суалларыны вермәк мүмкүндүрмү? Шүбһәсиз, јох. һәмин
сөзләр јалһыз нә вахт? нә заман? һачан? суалларына чаваб олуб та-
мамилә зәрфә — заман зәрфинә чеврилir.

Демәк, һәмин сөзләр бир нитг һиссәсиндән башга нитг һиссәсинә
кечмәклә, һәинки грамматик мә'наларыны, һәтта лексик мә'налары-
ны да дејишир. Мәһз буна көрә **јазда, јајда, пајызда, гышда** сөзләрин-
дәки -да шәкилчиси сөздүзәлдичи шәкилчи һесаб едилмәлидир.

Јери кәлмишкән гејд етмәк пис олмаз ки, һәмин шәкилчи **һазырда**
сөзүндә дә зәрф дүзәлдән шәкилчи кими чыхыш едир (сифәтдән зәрф
дүзәлдир). Сүбүт етмәјә еһтијач јохдур ки, һәмин сөздә -да шәкилчи-
си һеч вахт јерлик һал шәкилчиси һесаб едилә билмәз.

СУАЛ 1. Мәшһур тарихи күнләрдә шакирдләрә өз дәфтәрларин-
дә күнүн тарихини гејд етдирәркән ајын адыны бөјүк һәрфлә јаздыр-
маг тәләб олунурму? (Мәсәлән, «28 апрел 1970-чи ил»?) Әкәр биз һә-
мин күнләрин адыны ифадә даһилиндә ашағыдакы шәкилдә ишләтсәк
ај ады бөјүк һәрфлә јазылмалыдырмы?

В. И. Ленин апрел ајынын 22-дә дүнјаја кәлмишир. Биз мајын
1-дә нүмајишә чыхырыг вә с.

СУАЛ 2. Мә'лум олдугу үзрә, Губа Рајон Халг Маариф шө'бө-
си, Исмајыллы Рајон Ичтиман Тә минат шө'бәси вә с. кими мурәккәб
адларда бүтүн сөзләрин баш һәрфи бөјүк јазылыр. Мүәллим јолдаш-
ларым бу гајданын дүзкүн олмасына шүбһә илә јанашыр вә мени
инандырмаға чалышырлар ки, һәмин типли мурәккәб адларда јалһыз
биринчи сөзүн баш һәрфи бөјүк јазылмалыдыр? Бу барәдә сизин фик-
ринизи билмәк истәрдим.

СУАЛ 3. Ашагыдакы чүмлөни синтактик чөһөтдөн нечә тәһлил етмәк олар?

Башлады, нә башлады, кәл көрәсән!

Ч. Гасымов — Исмайллы район.

ЧАВАБ 1. Биринчи суала белә бир аналогия кәтирмәк истрәдик: алмаз бөјүк, Јохса кичик һәрфлә јазылмалыдыр? Бу суала чагаб верән шәхс, јәгин ки, сизә башга бир суалла мурачиәт етмәли олачак: — Сөһбәт һансы алмаздан кедир? Инсандан, јохса гижмәтли дашдан? Хүсуси исимдән, јохса үмуми исимдән? Буну ајдылаштырмадан алмаз сөзүнүн бөјүк, јаннки кичик һәрфлә јазылдыгыны ким сөйләјә биләр? 28 апрел, 9 январ вә с. кими сөзләрин (бирләшмәләрин) бөјүк вә ја кичик һәрфлә јазылмасы һаггында да ејни фикрә кәлмәк олар. Әкәр һәмин сөзләр мәшһур тарихи күн адларыны билдирсә, демәк, онлар 28 Апрель, 9 Январ шәклиндә јазылмалыдыр. Јох, әкәр ади тарихи күнү ифадә етмәк мөгсәди илә ишләдилсә, шүбһәсиз, кичик һәрфлә јазылмалыдыр. Бу бахымдан, шакирдләрә һәр дәрәдә олдуғу кими, мәшһур тарихи күнләрдә дә күнүн тарихини ади гајдада (ај адыны кичик һәрфлә) јаздырмаг лазымдыр. Мәсәлән, 9 январ 1970-чи ил, 28 апрел 1970-чи ил вә с.

Мәлум олдуғу үзрә, мәшһур тарихи вә ја ингилаби күнләри билдирән адларда рөгәмләр сөзлә ифадә олундуғда онларны анчаг биринчи сөзү бөјүк һәрфлә јазылыр; мәсәлән, **Ијирми сәккиз апрел, Бир мај** вә с. Белә бирләшмәләрдә сөзләр Јерини дөјишәрсә, онлар хүсуси адлар кими бөјүк һәрфлә јох, кичик һәрфлә башланыр; мәсәлән, **Биз мајын бириндә нүмајишә чыхачајыг, һәр ил апрелни ијирми сәккизиндә Азәрбајҗанын советләшмәсинин илденүмү тәнтәнә илә гејд олунур** вә с.

ЧАВАБ 2. Мөвчуд орфография гајдаларына әсасән бүтүн идарә вә тәшкилат адларынын тәркибиндәки сөзләрин һамысы бөјүк һәрфлә јазылмалыдыр. Бу бахымдан **Губа Район Халг Маариф Шөбәси, Исмайллы Район Ичтиман Тәминат Шөбәси** вә с. јазмаг дүзкүндүр. Бунула јанашы, етираф етмәк лазымдыр ки, бу кими адларда бүтүн сөзләрин бөјүк һәрфлә башланмасына етираз етмәјин мүәјјән әсасы вардыр. Кечән ил нигт мәдәнијәти мәсәләләринә һәср олунмуш республика мүшавирәсиндә һәмин гајданын орфографиямызда дүзкүн верилмәдији чидди тәнҗид олунмуш, шәһәр вә район тәшкилатларынын адларында јалныз биринчи сөзүн бөјүк һәрфлә јазылмасыны гәбул етмәк һаггында төклиф ирәли сүрүлмүшдүр. Јакин һәләлик расми кәстәриш олмајынча, орфографиямыздакы мөвчуд гајдаја риәјәт етмәк һамы үчүн вачиб сајылмалыдыр.

ЧАВАБ. Башлады, нә башлады, кәл көрәсән! чүмләси емосионал характерли чүмлөдир. Бурада башлады сөзүн ики дөфә ишләнмәсидә (башлады, нә башлады) мәнһз бу сәбәбдән ирәли кәлир. Һәмин чүмлөдә әввәлинич башлады сөзү бир гәдәр алчаг тонда, нә әдаты илә бирликдә ишләнән ејни сөз исә јүксәк тонда тәләффүз олунур. Бу ики сөзүн интонасијача бир-бириндән фәргли тәләффүз олунмасы онлары, әлбәттә, һәмчинс үзләр һесаб етмәјә һагт вермир. Һәмин сөзләр, фикримизчә, бәдни тәкритдән баша бир шәј дејилдир. Чүмлөдәки кәл көрәсән сөзләринә кәлдиңкдә исә, буналарын модалыг мәнәсасы кәсб етдијинә, јәгин ки, шүбһә јохдур. Демәк, һәмин чүмлә јалныз хәбәр-дән ибарәт сәдә (шәхсли) чүмлөдир.

СУАЛ. Ашагыдакы чүмлә синтактик чөһөтдөн нә чүр тәһлил олунмалыдыр?

Аз гала достуму танымамышдым.

С. Әлијев — Бақы.

ЧАВАБ. Аз гала достуму танымамышдым чүмләсиндә танымамышдым хәбәр, мән мүбтәда (чүмлөдә иштирак етмир), достуму васитәсиз тамамлыг, аз гала исә зәрфликдир. Чүмләнни тәһлилдиндә, јәгин ки, башлыча чәтинлик аз гала сөзләрини мүәјјәнләшдирмәкдә гаршыја чыхыр. Чүмлөдә хәбәрин васитәсәлә һәмин үзвә суал вермәк бир гәдәр сүнилик јарадыр; Нечә танымамышдым? Аз гала. Јакин бу, һәмин сөзүн зәрфлик олдуғуна шүбһә етмәјә әсас вермир. Аз гала — нигт һиссәсинә керә тәрзи-һәрәкәт зәрфидир. Бүтүн тәрзи-һәрәкәт зәрфләри чүмлөдә, демәк олар ки, һәмши зәрфлик вәзифәсиндә чыхыш етдији кими, јухарыдакы чүмлөдә дә аз гала зәрфи тәрзи-һәрәкәт зәрфлији вәзифәсиндә ишләнмишдир.

СУАЛ. Мәнһз сөзү һансы нигт һиссәсинә аиддир вә о, чүмлөдә һансы чүмлә үзвү вәзифәсиндә ишләнир?

К. Гулијева — Бақы.

ЧАВАБ. Мәнһз сөзү дөгигләшдиричи әдатлардандыр. Бир һалда ки, әдәтләр, демәк чүмлөдә мүәјјән бир чүмлә үзвү вәзифәсиндә ишләнмир.

СУАЛ 1. «Азәрбајҗан дилинин грамматикасы» дәрслијинин (II һиссә) 110-чу сәһифәсиндә ара сөзләрә аид белә бир мисал кәстәрилмишдир: «Бәс бу јыхылан јолдашлары гојуб кетмәк кишиликдән дејил, ахы!» Мәкәр ахы сөзүнү ара сөз кими ишләнмәк дүзкүндүрмү?

СУАЛ 2. V—VIII синифләрдә, хүсусән VIII синифдә апарылан јохлама јазы ишләринин планыны синиф дәфтәринә јазмаг вачибдирми?

СУАЛ 3. Јохлама јазы ишиндә «2» гижмәт алмыш шакирдә сәһвәләрн тәсһиннә аид мәшғәләдә фәал иштиракына керә журналда мүсбәт гижмәт јазмаг олармы?

Д. Бахшәлијев — Мардакерт район.

ЧАВАБ 1. Әдатлар, әдәтн, нә чүмлә үзвү вә нә дә чүмлөдә ара сөз кими ишләнмир. Бу бахымдан, **Бәс бу јыхылан јолдашлары гојуб кетмәк кишиликдән дејил, ахы!** чүмләсиндә ахы сөзүнү, фикримизчә, јалныз әдәт һесаб етмәк лазымдыр. Бу сөз модалыг мәнәсаны кәсб етмәдији үчүн чүмлөдә ара сөз кими ишләнә билмәз. Демәк, дәрсликдә верилмиш һәмин мисал, керүнур, Јеринә дүшмәјиб. Тәлим просәсиндә мүәллим буну нәзәрә алмалы вә кәстәрилән мисалын дәрсликдә сәһв кетдијини шакирдләрә чатдырмалыдыр.

ЧАВАБ 2. Јохлама јазы ишинин планы мүәллим тәрәфиндән һазыр верилрсә вә ја план коллектив сурәтдә тугулуб, тахтада јаздырылырса буну шакирдләрин дәфтәрә көчүрмәсинә еһтијаж јохдур; чүнки артыг вахт итирилмәсинә сәбәб олур. Шакирдләр јазыја мустәгил олараг план тугурларса, ону, әлбәттә, дәфтәрләриндә јазмалыдырлар. Јакин буну да нәзәрә алмаг лазымдыр ки, шакирдләрә, әкәр тәбири чансә, фикрән дә план тутмаға ичазә вериллир. Бу, о демәкдир ки, шакирд мөвзуну фикриндә планлашдырмагла да јаза биләр; белә һалда о өз јазы ишини планлы шәкилдә Јеринә јетирмин оларса, дәфтәриндә планын олмамасыны она ирад тутмаг дүзкүн дејил. Бу, јазы ишинә верилән гижмәтә гәтијјән тәсһир кәстәрмәмәлидир.

ЧАВАБ 3. Шакирд бу вә ја дикәр гаданы билир, лакин жазысында дүзкүн төгбиг етмәји бачармырса, бу о демәкдир ки, онун һәмнин гадјага аид вәрдиши мөһкәм дејил. Унутмаг олмаз ки, жазы гаддаларына аид верилмиш билик вә бачарыларг мөһкәм вәрдишә чеврилмәјинчә шакирдләрнин савадлы жазмасына наил олмаг һаггында сөһбәт кедә билмәз. Бу бахымдан шакирдин өз жазысындакы сөһвләри мүстәгил олараг тала билмәси онун бир даһа сөһвә јол вермәјөчөјинә тәминат вермир. Әлбәттә, һәр һалда бу, шакирдин мүвәффегијәтидир. Лакин нәзәрә алмаг лазымдыр ки, јохлама жазынын әсас мөгсәди бу вә ја дикәр гадјаны шакирдин билиб-билмәдијини јох, она аид вәрдишин нә дәрәчәдә мөһкәм олуб-олмадығыны ашкара чыхармагдан ибарәтдир.

Сөһвләрнин тәсһининә аид мөһгәләдә шакирдләрә төкчә сөһвләри тапдырмагла мөһдудлашмаг олмаз; онлары һәмнин сөһвләрлә әлагәдар чалышмалар үзәриндә дә ишләтмәк лазым вә вачибдир. Сөһвләрнин арадан гадларылмасына аид мөһгәләләрнин әсас мөгсәди вә маһијәти мөһз бунунла өлчүмәлидир. Әкәр һәмнин мөһгәләләрдә шакирд төкчә өз сөһвләрнин тапмагда дејил, чалышмаларын јеринә јетирилмәсиндә дә фәаллыг көстәрирсә, мүәллим онун билијини, даһа доғрусу, фәалијәтини гижмәтләндирә биләр. Бу гижмәти журналда чари гижмәтләр графасында јазмаг лазымдыр. Демәк, белә һалда шакирдин билијинә верилән гижмәт онун жазы гижмәтинин артырыб-өксилтмәк үчүн һеч бир әсас вермир. Өз-өзүнә ајдындыр ки, бу дејиләнәр бүтүн шакирдләрә, о чүмлөдән јазыдан «2» гижмәт алан шакирдләрә дә шамил едилмәлидир.

СУАЛ 1. Әдәбијатдан VIII сифин програм материалларынын бөлкүсүндә ишә үчүн ики мөвзу — «Фүзулинин әсәрләриндә феодал гадја-тануиларынын тәғиди» вә «Лејли сурәти» төклиф олунур. һәмнин мөвзуларын һәр икисини ејни заманда шакирдләрә мөсләһәт көрүб, өз арзу вә бачарыларына көрә ишләмәји тапшырмаг олармы?

СУАЛ 2. Ханиш едирәм ки, ашағыдакы чүмләни синтактик чәһәтдән тәһлил едәсиниз:

Һитлерчиләр партизанын һарада кизләндијини сорушдугда адамлар сусур, сөсләрнин чыхармырдылар.

М. Адагәв — Балакән рајону.

ЧАВАБ 1. Истәр јохлама, истәрсә дә өјрәдичи ишчалар үчүн мөвзуларын сечилмәсиндә шакирдләрнин һазырлыг сәвијәсинин әсас тудулмасы башлыча тәләбләрдән бири һесаб олунур. Буну нәзәрә алараг, сифә нәинки ики, һәтта үч ишә мөвзусу да төклиф етмәк олар. Лакин белә һалда ишанын гаршысында гојулмуш мөгсәди нәзәрә алмаг лазымдыр. Әкәр ишанын мөгсәди бу вә ја дикәр програм материалы үзрә шакирдләрнин әдәби билијини јохламагла әлагәдардырса, демәк, мөвзулар програмын ејни бөлмәси вә ја ејни әдәби әсәр үзрә олмалыдыр.

Ишә үчүн ики-үч мөвзу төклиф олунмасы тәлимин дифференциаллашдырылмасы бахымындан да фәјдалыдыр. Белә ки, бу заман мүәллим ән гүввәтли шакирдләрни чәтин мөвзу үзәриндә, јахшы охујанлары ондан бир гәдәр асан, орта вә зәиф шакирдләрни исә даһа асан мөвзу үзәриндә ишләтмәјә ймкан тапыр. Беләликлә, о, шакирдләрнин фәрди хүсусијәтләрини нәзәрә алмагла онларда мүстәгил жазы вәрдишләрини инкишаф етдирмәјә даһа јахшы наил ола билир.

Демәк, Фүзулинин јарадычылығы илә әлагәдар програм материалынын бөлкүсүндә төклиф олмуш мөвзулардан бири вә ја һәр икиси ејни бир заманда жазы иши апармагын мөгсәдүмүвафиглијини мүәллим өзү һәлл етмәлиидр. Бурада, һәр шејдән әввәл, шакирдләрнин һазырлыг сәвијәсини нәзәрә алмаг лазымдыр. Әкәр мүәллим көстәрилән һәр ики мөвзуда ишә апармага, һечә дејәрләр, шакирдләрни сүдан чыхармаг, онларын бөхтини сынамаг мөгсәди илә јанашырса, шүбһәсиз, буну дүзкүн һесаб етмәк олмаз. Јухарыда гејд етдикләримиз нәзәрә алдыгда исә, фикримизчә, һәмнин мөвзуларын һәр икиси үзрә ишә апармаг даһа мунәсиб вә даһа әлвериллидир.

ЧАВАБ 2. **Һитлерчиләр партизанын һарада кизләндијини сорушдугда адамлар сусур, сөсләрнин чыхармырдылар** чүмләси һәмчинс хәбәрли садә чүмләдир. Әслиндә һәмчинс хәбәрләр ејни маһалыдыр (сусур, сөсләрнин чыхармырдылар). Бунлар бәдин дил бахымындан төкрий, грамматик нәгәји-нәзәрдән исә мүстәгил хәбәрләрдир. Чүмләннин мүбтәдасы адамлар сөзүдүр. Галан сөзләр исә фе'ли баглама төркиби олуб, һамысы бирликдә чүмләннин заман зәрфлији везифәсини дашыјыр; Адамлар нә заман сусур вә сөсләрнин чыхармырлар? **Һитлерчиләр партизанын һарада кизләндијини сорушдугда.** Ајдын мөсәләдир ки, бу фе'ли баглама төркибини үзвләринә ајырмаг олмаз.

СУАЛ. Тәркибиндә ејничинсли гоша сайт олан сөзләрни сәтирдән сәтрә кечирәркән һәмнин сайтләрдән бирини сәтрин сонунда сахламаг, дикәрнин исә тәзә сәтрә кечирмәк үмуми бир гадја кими формалашыбмы? Әкәр беләдирсә, нә үчүн мөтбуатда һәмнин гадјанын позулмасына тез-тез јол верилир? Мөсәлән, **чамаатын** сөзү **чамаа-тын** шәклиндә кечирилир?

Г. Мәһәррәмөв — Саатлы рајону.

ЧАВАБ. Тәркибиндә ејничинсли гоша сайт олан сөзләрнин сәтирдән сәтрә кечирилмәсиндә хүсуси бир гадја јохдур. Һәмнин сөзләр дә үмуми гадјага мувафиг олараг һечә принципнә әсасән сәтирдән сәтрә кечирилир. Белә ки, мөсәлән, **чамаатын, мөтбәэнин, маашым** сөзләрнин һәм **чамаа-тын, мөтбә-энин, ма-ашым** шәклиндә, һәм дә **чамаа-тын, мөтбә-энин, маа-шым** шәклиндә һечаларына ајырагаг кечирмәк олар.

Бу чәһәтдән ејничинсли гоша сайтлы сөзләрнин сәтирдән сәтрә кечирилмәси илә мухтәлифинсли гоша сайтлы сөзләрнин бир сәтирдән башга сәтрә кечирилмәси гадјасында һеч бир принципнал фәрг јохдур. Мүгајисә едәк: **са-атын, саа-тын — сә-адәтин, сәа-дәтин, мөтбә-эни, мөтбә-эни, мөтбу-аты, мөтбуа-ты** вә с.

Орфографиянын тәләбинә көрә бу гадја јалпыз мүрәккәб сөзләр үчүн — биринчи компаненти сайтлә битән, икинчи компаненти исә сайтлә башланан мүрәккәб сөзләр үчүн мөгбул сајылыр. Белә ки, бу чүр сөзләрни сәтирдән сәтрә кечирәркән јанашан сайтләрни сәтрин сонунда сахламаг вә ја јени сәтрә кечирмәк олмаз; мисаллара дингәт јетирәк:

Кечирмәк олмаз:

гараа-јаг
ағызбаа-гыз
сун-ти
әлна-чыг

Кечирмәк олар:

гара-ајаг
ағызбаа-ағыз
сун-ити
әли-ачыг вә с.

Ә. ӘФӘНДИЗАДӘ,
филологки елмләр намизәди.

БУ КИТАБЛАРЫ ОХУЛУН

«СОВЕТ АДАМЫ БЕЖНЭЛМИЛЭЛЧИДИР»

Жени инсанын — коммунизм гуручусунун социалист бежнэлмилэлчилији руһунда тарбијеси мәселәсиңи совет мәктәби һәмийә өзүнүн ән биринчи вәзифәси һесап етмишдир. Буна көрә дә муәллимләримиз өз фәһләринин тәдриси просесиндә шакирдләри социалист бежнэлмилэлчилији руһунда тарбијә едирләр.

Муәллимләримизин идеоложи мубаризә саһәсиндәки әмәли ишләриндә онларә көмәк мәгсәди илә муәллифләрдән Г. Мустафајевин «Совет адамы бежнэлмилэлчидир» адлы китабчасыны охумағы мәсләһәт билirik.

Китабчанын «Кириш» һиссәсиндә дејилir ки, һазырда милли вә мухтар республикаларын һутуғлары кенишләниш вә онларын тәшәббускарлығы артмишдир. Республикалар арасында тәсәрууфат вә мәдәни әлағәләр инкишаф етмиш вә онларын әмәкдашлығы, гаршылығы гардашлығы жардымы да јени мәрһәләјә талхмишдир. Бунарла әлағәдар оларағ совет адамларынын социалист бежнэлмилэлчилији вә совет вәтәнпәрвәрлији тарбијәси дә хусуси әһәмијјәт кәсб етмәкдәдир. Чүнки ичтиман инкишафын объектив гануну сүбүт едир ки, социализм лабүд оларағ капитализми әвәз едәчәкдир. Бу дөвр исә бир-биринә әкс олан ики ичтиман системин — социализм илә капитализмин; ики идеолокијанын — коммунизмин идеолокијасы илә буржуа идеолокијасынын шиддәтли мубаризәси дөврү олмаја билмәз. Буржуа идеолокијасына гаршы мубаризәнин кәскин шәкил алдығы бир дөврдә исә зәһмәткешләрин пролетар бежнэлмилэлчилији тарбијәси күнүн вачиб мәселәси кими өзүнү кәстәрir.

«Бежнэлмилэлчилијин маһијјәти, принцип вә формалары» башлығы алтында кәдән сәһбәздә охујуруғ:

Жени инсанын — коммунизм гуручусунун социалист бежнэлмилэлчилији руһунда тарбијә едилмәси, һәр шәјдән әввәл, бежнэлмилэлчи-

лијин маһијјәтинин, онун принцип вә формаларынын баша дүшүлмәсини тәләб едир.

Пролетариатын синфи мубаризәсинин ганунајуғунлуғу олан пролетар бежнэлмилэлчилији күтләләрин әмәли ингилаби фәалијјәти нәтичәсиндә, онун капитализмә гаршы апардығы игтисади-сијаси вә идеоложи мубаризәсиндә һәјата кечирилir.

В. И. Ленинин тәбиринчә десәк:

«Һәғиги бежнэлмилэлчилик — јалныз вә јалныз бир шәјдән: өз өлкәсиндә ингилаби һәрәкәти вә ингилаби мубаризәни инкишаф етдирмәк үзәриндә фәдакарлығыла чалышмағдан, истиснасыз оларағ бүтүн өлкәләрдә һәмийн мубаризәјә, һәмийн һәрәкәт хәттинә, јалныз тәкчә она (тәблиғатла, рәғбәтлә вә мадди чәһәтдән) жардым кәстәрмәкдән ибарәтдир» (Ә с ә р л ә р и, 4-чү нәшр, 24-чү чилд, сәһ. 59).

Пролетар бежнэлмилэлчилији зәһмәткешләрдә вәтәнпәрвәрлиң һиссини, милли гурур һиссини, социализм, коммунизм гуручулуғу уғрундағы фәрәһ һиссини бүтүн дүнјанын зәһмәт адамларынын истисмар вә зүлмә гаршы ингилаби мубаризәси иши илә, бежнэлмиләл, мәдәнијјәтин инкишаф мувәффеғијјәтләри илә үзви сурәтдә әлағәлендирir. Бежнэлмиләлчилик вәтәнпәрвәрликлә, фәһлә синфинин, зәһмәткешләрин, мәзлум халғларын вәтәнпәрвәрлији илә вәһдәт тәшкил едир.

Әсил бежнэлмиләлчи ејни заманда әсил вәтәнпәрвәрдир. Әсил вәтәнпәрвәр социализм идеалы уғрундағы мубаризәјә, коммунизм гуручулуғу ишинин мувәффеғијјәтләринә өз вәтәнинин, өз халғынын мувәффеғијјәтләри кими бахыр.

Даһа сонра совет адамларынын социалист вәтәнпәрвәрлијиндән бәһс едән муәллиф јазыр ки, социалист вәтәнпәрвәрлији совет адамынын социалист вәтәнинә, Сов.ИКП-јә, совет халғына мәнәббәти вә гурур һиссидир, социалист вәтәнпәрвәри социалист чәһәсинин бүтүн халғларына мәнәббәт һисси илә јанашыр, онларын мувәффеғијјәтләри илә фәрәһленирләр. Бу вәтәнпәрвәрләр коммунизм гуручулуғунда харигәләр кәстәрән, социалист вәтәнинин вә Совет дәвләтинин гүдрәтини арғырмаға чалышан, онларын мүдафиәси јолунда чаныны әсиркәмәјән, синфи дүшмәнә дәрин нифрәт бәсләјән совет адамларыдыр. Совет адамы өзүнүн чохмилләтли вәтәнини сеvir вә о, фәхр едир ки, бурада һәр шәј халғ һәмийнә онун зәһмәти илә јарадылмишдыр.

Совет адамы — социалист вәтәнпәрвәри бүтүн социалист өлкәләринин халғларыны да, онларын вәтәнини дә сеvir вә һөрмәт едир. О, бүтүн дүнја зәһмәткешләринин империализмә гаршы социализм уғрунда апардығы мубаризәсиндәки мувәффеғијјәтләринә сеvинир вә буну өзүнүн мувәффеғијјәтләри кими гәбул едир.

Коммунизм гуручулуғунда, вәтәнимизин јүксәлишиндә вәтәнпәрвәрлик кәстәрән совет адамы һәм дә бежнэлмиләлчидир. Чүнки ком-

мунизм гуручулугу ишиндеки мүнөффегийетлөрүмиз не гедер бөжүк оларса, башга халларын социализм жолуна дөнмөси дө бир о гедер тез олар.

«Бейнәлмиләлчилик милләтчилијә эксдир» башлығы алтында мүәллиф јазыр:

Дүнја коммунистләринин рәһбәрлик елми олан марксизм-ленинизм вә онун ајрылмаз һиссәси олан пролетар бейнәлмиләлчилији миллијјәт вә ирдән асылы олмајараг бүтүн өлкәләрин вә гитәләрин коммунистләрини капитализмин ләғви вә социализмин, коммунизмин төләбәси угрундакы мүбаризә чәһәсиндә бирләшдирир.

Китабчада јухарыда гејд етдијимиз мәсәләләр һаггында кениш вә атрафлы мәлумат верилир.

«ТӘНГИДИМИЗ ҺАГГЫНДА ГЕЈДЛӘР»

«Кәнчлик» нәшријјатынын бурахдыгы вә охучуларын истифадәсинә тәғдим олуна «Тәнгидимиз һаггында гејдләр» китабына мүасир Азәрбајҗан совет әдәби тәнгидинин ајры-ајры мәсәләләринә һәср олунаш мөгәләләр дахил едилмишдир.

Китабын әввәлиндәки гејддә дејилир ки, мүһарибәдән сонракы дөврдә тәнгидимизин кеңдији инкишаф јолуна даир мүләһизәләр вә онун һәлл етдији әсас мәсәләләр, тәнгидин мүнөффегийәт вә нөгсанлары мөгәләләрин әсас мөвзусудур. Китаб ејни заманда ше’рә, нәср вә драматуркијаја әдәби тәнгидин нечә гитмәт вермәси вә ајры-ајры көркәмли вә кәнч јазычыларымызын әдәби фәалијјәтинин нечә ишыландырмасы һаггында да төсәввур ојадыр.

Китабда әдәбијјатшүнаслыгымызын вәзижјәтиндән дө јери кәлдикичә бәһс едилмишдир.

«Әдәби тәнгидә диггәти артыраг» адлы киришдә дејилир ки, Азәрбајҗан совет әдәбијјатшүнаслыгы јарандыгы күндән мүхтәлиф шәкилләрдә тезәһур едән буржуа идеолокијасы галыглары илә мүбаризәдә инкишаф етмишдир. Әдәбијјат елмимиз һәмишә марксист естетиканын кешијиндә дурмуш, әдәбијјатын партијалылыгы һаггында Ленин принципләрини әлдә рәһбәр тутараг әдәбијјатымызын инкишафына көмәк етмәјә, ону јад тө’сирләрдән горумаға чалышмышдыр. Тәнгидчи вә әдәбијјатшүнасларымыз ејни заманда естетик тәнгидә, космополитизмә вә вулгар сосиолокија гаршы, сәнәтдә идејасызлыға, формализм вә натурализмә гаршы, совет әдәбијјатынын налјјәтләрини вә классик ирси гитмәтләндирмәјин ниһилистләрә, әдәби тәнгиддә марксизми вулгарлашдырмаг вә бәситләшдирмәк иләларына гаршы мүбаризә апармышлар.

Партијанын XIX гурултајынын совет әдәбијјаты гаршысында гојдуғу конкрет төләбләр әсасында тәнгидчиләримиз бир сыра нәзәри мөгәләләр јазмыш, әдәбијјатда партијалылыг, сатира вә мүсәбәт гәһрәмән проблемәи, классик ирдән истифадә вә сәнәткарлыг мәсәләләри һаггында фикир сөјләмишләр. Сон заманлар мөбуатымызда чап

олунаг бир сыра тәнгиди мөгәләләр субут едир ки, «биздә әдәби тәнгид јохдур» дејән ниһилистләр бәрк јанылырлар. М. Арифин «Аловлу үрәк», «Ше’римиз һаггында бә’зи гејдләр», М. Чәфәрин «Азәрбајҗан совет әдәби тәнгидинин проблемләри», Һ. Мәһдинин «Бөжүк ән-әнәләр», «Әдәбијјатымызын сафлыгы угрунда», Ә. Агајевин «Сәнәткарлыг һаггында», «Кәнч јазычыларын јарадычылыгында идејалылыг вә сәнәткарлыг угрунда», П. Хәлиловун «Әдәби тәнгидимизин вәзижјәти вә вәзифәләри» кими мөгәләләри тәсдиг едир ки, тәнгидимиз әдәбијјатын инкишафына көмәк едә билмәк гүдрәтинә маликидир.

Бундан сонра әдәби тәнгид вә әдәбијјатшүнаслыгынын һазырки вәзижјәтиндән бәһс едән мүәллиф јазыр ки, әдәби тәнгид вә әдәбијјатшүнаслыгынын һазырки вәзижјәти әдәбијјатымызын артан төләбләрини тө’мин едә билмир. Тәнгид, әдәбијјатымызын керидә галан бир сәһәсинә чеврилмишдир. Чап олунаг әдәби тәнгиди мөгәләләрин чоҳунун ја елми-нәзәри сәвијјәси ашағы олур, јазычыда, охучуда мүәјјән әдәби һадисә һаггында ајдын, дүрүст төсәввур ојада билмир, ја, да онларда чидди елми, нәзәри сәһвләра јол верилир.

Әдәби тәнгидимизин зәиф чәһәтләриндән бири онун нәзәри јохсуллуғу вә сәтһи олмасыдыр.

Мүәллиф фикрини белә јекунлашдырыр.

Тәнгид вә әдәбијјатшүнаслыгымызын ишини елә төшкил етмәк ләзимдыр ки, о, һәгигәтән әдәбијјатымызын јолу илә ирәлиләмәсинә көмәк едә билсин.

«Тәнгидчи вә әдәбијјатшүнасларымызын јени нәсли» башлығы алтында сөһбәт едән мүәллиф јазыр ки, әдәби кәнчлик әдәбијјатымызын кәләчәји демәкдир. Кәнчлијә доғру јол көстәрмәк, онун гәғсына галыб инкишафыны дүзкүн истигамәтләндирмәк, нөгсанларыны вахтында мејдана чыхартмаг әдәбијјатымызын кәләчәк мүнөффегийәтләрини габагчадан тө’мин едән мүһүм шәртләрдәндир.

Даһа сонра мүәллиф сөзүндә давам едәрәк көстәрир ки, бөжүк ифтихарла демәк ләзимдыр ки, әдәби һәјәтымызда төчүрүбәли, јашлы тәнгидчи вә әдәбијјатшүнасларла чийин-чийнә һазырда кәнч әдәбијјатчылар да фәалијјәт көстәрирләр. Сон илләрдә әдәби тәнгид вә әдәбијјатшүнаслыг сәһәсинә кәлән јени гүвәләләр артыг әдәби инкишафа көмәк едә биләчәк бир сәвијјәдә олдуғларыны субут етмәкдәдирләр. Белә ки, ајры-ајры бәдин әсәрләр һаггында илк фикри кәнчләримиз демәјә башламышлар. Чап олунаг ресензијаларын, тәнгид вә библиографијаларын бөжүк бир фәиз олара аиддир.

Кәнч тәнгидчиләрин диггәти чәлб едән јашыс хүсусијјәтләриндән бәри дө онларын јени, чәсәрәтли фикирләр сөјләмәјә хүсуси һәвәс көстәрмәләридир. Онлар һәр һансы бир әсәр һаггында дүшүндүкләрини, кәлдикләри нәтичәләри һеч нәдән чәкинмәдән јазырлар. Бу һәс, тәнгид үчүн чоҳ мүһүм мәсәләдир. Әсил совет тәнгидинин јолу да белә олмалыдыр.

Сон заманлар кәч тәнгидчиләр арасында мұшәһидә олуна иxtисәсләшмәни да мүсбәт һал һесаһ етмәк ләзымдыр.

Сонра мүәллиф белә иxtисәсләшән тәнгидчиләрдән, онларын јаздығлары тәнгиди мәғәләләрдән бәһс едир.

Мүәллиф, бүтүн бу мүвәффәғијјәтләрлә јанашы кәч тәнгидчиләрниң јарадычылығында чидди нөгсанлар да олдуғуну фактларла көстәрир.

Китаһда «М. Горки сосиалист реализминин бә’зи мәсәләләри һағғында», «Әввәл гајғы, сонра тәләһнарлығ», «Мүбариз тәнгидин көвәл нумунәләри», «Тәнгидимиз һағғында гејдләр», «Елми-һәзәри проблемларин һәллине доғру», «Әдәби тәнгидимизин һазыркы вәзијјәти бизи тә’мин едирми?» кими мөвзулардан да бәһс олунур.

Китаһын сонунда мүәллиф ики мәсәләдән дә бәһс едир. Онлардан бири «Сәмәд Вурғунун әдәби-тәнгиди ирси» мәсәләсидир. Бу мәсәләдән бәһс едән мүәллиф јазыр:

Дүнја әдәбијјатынын тәчрүбәси көстәрир ки, бөјүк әдәби шәхсијјәтләр ејни заманда өз дөврләринин әдәби-тәнгиди фикринин инкишафында да фәал иштирак етмиш, она истиғамәт вермишләр... С. Вурғун да бизим әдәбијјат тарихимиздә бу ән’әнәни давам етдирән шәхсијјәтләрдән биридир. Бөјүк шаирин әдәби-тәнгиди ирсини һәзәрдән кечирдикдә һејрәт етмәмәк мүмкүн олмур. 30-чу илләрин әввәлләриндән башлајарағ сон 25 ил мүддәтиндә Азәрбајҗан әдәбијјатынын, еләчә дә совет әдәбијјатынын инкишаф мәсәләләри етрафында баһланан елә мүбаһисә, елә бир әдәби һадисә јохдур ки, С. Вурғун она өз мүнәсибәтини билдирмәмиш, о һағда фикир сөјләмәмиш олсун. Шаирин чап олунмуш әсәрләри, архивиндә сахланан оғуза гәдәр ири говлуғлардакы мәғәләләр, мә’рузәләр, чыхыш вә нитгләр, мүсәһибә вә мәктублар көстәрир ки, С. Вурғунун фәалијјәти дөврүнүн әдәби мүбаризәләриндә иштирак едән бир шаир кими мөһдудлашмамыш, о профессионал әдәбијјат һәзәријјәчиси, тәнгидчиси сәвијјәсинә јүксәлә билмиш, мүасир әдәби просеси истиғамәтләндирән шәхсијјәтләрдән олмушдур.

Мүәллиф сөзүндә давам едәрәк јазыр ки, шаирин әдәби-тәнгиди ирси илә јахындан таныш олмадан Азәрбајҗан Совет әдәбијјатынын тәшәккүлү вә инкишафы һағғында хүсусән әдәбијјатымызыч 30—40-чы илләрдәки конкрет бир дөврү һағғында ајдын тәсәввүр әлдә етмәк мүмкүн дејилдир.

Мүәллиф ону да гејд едир ки, Низами адына Әдәбијјат вә Дил Институту С. Вурғунун 1937—1954-чу илләр арасында ССРИ Јазычылар Иттифағынын Рәјасәт һеј’әти вә пленумларындакы чыхыш-

ларынын стенограмларынын сурәтини кәтирмишдир вә бунлар ајры-ајры әдәби һадисә вә мәсәләләрин һәллиндә шаирин мөвгејини мүәјјән етмәк, ајдынлашдырмағ үчүн чоғ гијмәтлидир.

С. Вурғунун әдәби-тәнгиди ирсинин әһәт етдији мәсәләләр сон дәрәчә зәнкин вә рәнкарәнкдир, кениш вә мүхтәлифдир.

Материалист естетиканын бир сыра мүнүм мәсәләләри: әдәбијјат вә онун һәјата мүнәсибәти, әдәбијјатын партијалылығы, идејалығы, хәлгилији вә миллилији, мәзмун вә форма, милли форма, ән’әнә вә новаторлуғ, сосиалист реализминин јарадычылығ методу кими специфик хүсусијјәтләри, ингилаби романтика, илһам вә сәнәткар, сәнәткарын шәхсијјәти вә онун бәдни әсәрдә «өзүнү ифадә» етмәси, мүсбәт гәһрәман, әдәбијјатда типикләшдирмә вә мүбәлиғә тарихин бәдни әдәбијјатда тәсвири, драматуркијада конфликт вә характер, халғ јарадычылығы вә бәдни әдәбијјатда ондан истифадә, бәдни тәрчүмә, ушағ әдәбијјаты, бәдни ирсә мүнәсибәт, әдәби тәнгидин принципләри вә с. бу ирсдә өз зәнкин шәрһини, елми төһлилини тапмышдыр.

Ғысасы, китаһда С. Вурғунун тәнгидин вәзијјәти вә вәзифәләри мөвзуларында јазылмыш мәғәлә вә әсәрләриндән бәһс олунур.

«**Фачиә ләзымдырмы?**» башлығы алтында кедән сөһбәтдә мүәллиф «Фачиә вә гәһрәман» (мүәллифи Ј. Гарајевдир) монографijasынын мәзмунундан бәһс едир вә јазыр ки, «Фачиә вә гәһрәман» монографijasы һәзәри планда јазылмышдыр. Бурада фачиә жанрынын Азәрбајҗан әдәбијјатында јараныб инкишаф етмәси, кечдији мәрһәләләр тәдгиг олунмуш, онун милли, специфик кејфијјәтләри мејдана чыхарылмышдыр. Мүәллиф өз вәзифәсини аңчағ тәдгиг етдији проблемин һәзәри мәсәләләрини ишығландырмағла кифәјәтләнмәмиш, ајры-ајры фачиәләри дәрндән, оригиналлығла төһлил етмиш, марағлы, јени нәтичәләрә кәлмишдир.

Монографиада һәмчинин Азәрбајҗан фачиәсинин мәншәји, онун классик поезијамызла вә ичтимай-фәлсәфи фикир тарихимиздә әләғәси арашдырылып, Фачиәнин бир жанр кими јаранмасына гәдәрки әдәбијјатымызда фачиә үнсүрләриндән данышылып, Азәрбајҗан фачиәсиндә халғилик вә реализм, онун мөвзу вә үслуб хүсусијјәтләри дә монографиада кениш шәрһ олунур.

«Фачиә вә гәһрәман» монографijasында реалист фачиәләрә кениш јер верилир, бурада милли һәјат, конфликт вә характер, маарифчилик идејалары, трагик никбинлик, мүасирлик, тарихилик кими мәсәләләр һәмин фачиәләрин конкрет материаллары әсасында төһлил едилди. Азәрбајҗан халғынын ичтимай һәјат фачиәси доғру оларағ бу әсәрләрин әсасында дуран объектив амил кими көтүрүлдүр.

Мүәллиф «Фачиә вә гәһрәман» әсәриндән бәһс етмәклә бәрәбәр, бу әсәрә олан мүнәсибәтини дә дејир. О, јазыр, Доғруду, жанрлары бир-биринә гаршы гојмаг, онларын биринин аз, дикәринин чоғ фајда вердијини, јахуд лазымлы олдуғуну гәбул етмәк олмаз. Анчаг инсан руһунун дәринликләринә, онун фикри, мә'нәви аламинә нуғуз етмәк үчүн фачиә жанрыннын үмуми естетик, поетик имканлары даһа тә'сирли гүввәјә маликдир, бу исә һәмнин жанра чәмијјәтин бүтүн мәрһәләриндә олдуғу кими, бу күн дә лазыми јер верилмәсини тәләб едир.

«Тәнгидимиз һагғында гејдләр» әсәринин мүәллифи К. Талыб-задә јолдашдыр.

Т. ФИКРӘТ — «СЕЧИЛМИШ ӘСӘРЛӘРИ»

Сизә еј билмәдијим, көрмәдијим гәреләр,

Сизә итһаф илә нәшр ејләјирәм бунлары мән.

Сизә итһаф илә, чүнки, нә үчүн кизләдирәм,

О сизни көрмәдијим, билмәдијим көзләриниз,

Ше'рими көрмәјә өз вахтыны сәрф ејләр икән,

Бәлкә бир нөгтәдә бирдән дурараг вәлвәләсиз,

Көстәришсиз ики-үч гәтрәчәк исар (сачмаг) ејләр.

Мән бу үмид илә өз өмрүмү тәшји (јола салмаг) едирәм...

Биз бу бәди парчаны Азәрнәшрин бурахдығы Тоғиг Фикрәтин «Сечилмиш әсәрләри» китабындан бураја көчүрмүшүк.

Т. Фикрәт түрк халғынын бәјүк вә көркәмли сәнәткарларындан биридир.

Шаирин «Сечилмиш әсәрләри» китабынын әввәлиндә онун һәјат вә фәалијјәтиндән, јарадычылығындан бәһс едән санбаллы бир мәгалә дә верилмишдир. Бундан ајдын олур ки, Т. Фикрәтин ше'рләри јалпыз әдәби бахымдан дејил, түрк әдәбијјатына кәтирдји јениликләр бахымындан да әһәмијјәтлидир. Шаирин азадлығы һәср етдији ше'рләри, јашадығы дөврләрдәки һәрч-мәрчлик вә һагсызлыглары тәнгид едән, инсанпәрвәрлији тәрәннүм едән үсјанчы ше'рләри Түркияһин сәрһәдләрини ашараг Шәрг өлкәләринә, Орта Шәргә вә Балкан өлкәләринә јайылмышдыр.

«Сечилмиш әсәрләр» китабында Тоғиг Фикрәтин јарадычылығындан сөз ачан мүәллиф јазыр:

Тоғиг Фикрәт түрк әдәбијјатына нә кими јениликләр кәтирмишдир?

Сонра өзү дә бу суала кениш вә долғун чаваб верир. О, јазыр:

«Әдәбијјаты—чәдидә»чиләр арасында, ...чәмијјәт мәсәләләринә тохунан, садә адамларын изтирабларыны дилә кәтирән, диктатура вә падшаһа гаршы чыхарыг азадлығы мүдафиә едән, писликләрә гаршы јорулмадан мүбаризә апаран Т. Фикрәт түрк әдәбијјатына форма вә мәзмун бахымындан јенилик кәтирди. О, јашадығы дөврүн зијалыларына писликләрә гаршы мүбаризә апармаг руһу ашылады. Фикрәт чүрүмкәдә олан Османлы империјјасында мүтәрәғги Гәрб чәрәјяналарыны јажмаға тәрәғгипәрвәр шаир иди. О инсанпәрвәр көрүшлә тарихи тәдҗиг етди, милләтләр арасында нифаг салан мүһарибә гызышдыранлары, империализмә, чаһанкирләрә гаршы үсјан етди. Халғ күтләләрини еһкам вә мистисизм илә јатыран руһаниләрә гаршы чыхыб горхмадан өз фәлсәфи көрүш вә әгидәсиндән бәһс етди. Иртичачыларын һүчүмларындан чәкинмәјиб өз фикирләрини бир гәһрәман кими мүдафиә етди.

Фикрәт сәнәт аламини атылдығы күндән өлдүјү күнә гедәр мүхтәлиф јоллардан кечмишдир. Онун «Мирсад» вә «Сәрвәти—фунун» журналларындакы фәалијјәти Османлы империјјасынын сүгуту, сәлтәнәтин бүтүн дүшүнән башлары сусдуғу дөврә тәсадүф едир. Бу журналларда дәрч етдирдији, сонра исә «Рүбағи-шикестә» ады алтында топлајыб нәшр етдирдији ше'рләри, лирик тәбнәт тәсвирләри, франсыз әдәбијјаты тәсвири алтында јаздығы сентиментал ше'рләрдән ибарәтдир.

Т. Фикрәтин јаздығы «Сис» ше'ри истибада гаршы јөнәлдилмиш ачыг бир үсјандыр. Бу ше'р актив мүбаризә ше'ри дејил, һәсас бир шаирин јашадығы дөврүн зүлмүнә, писликләринә гаршы дујдуғу нифрәт вә фәрјадын ифадәсидир. Үмумијјәтлә исә Фикрәт бүтүн өмрү боју актив мүбаризәчи олмамышдыр. Һеч бир сијаси вә ичтимаи тәшкилата кирмәмишдир. Ләкин өз ше'рләри илә һәр һансы бир тәшкилатдан даһа актив рол ојнамышдыр.

Фикрәт јашадығы дөврүн тәзјиги алтында азадлығы доғру кедән јолу тапа билмәмиш, өз етиразыны вә үсјаныны ше'рләриндә ифадә етмәклә кифајәтләнмишдир.

Фикрәт «95-ә доғру» ше'риндә ачыгдан-ачыға истибад зүлмүнә гаршы чыхыр. Онун мүхалифәтә кечмәси «Иттиһад вә тәрәғги» партијјасыны горхуја салды. Фикрәт кими халғ тәрәфиндән севилен, доғрулуғу вә һагг тәрәфдарлығы илә мөһшүр олан бир шаирин белә ачыгдан-ачыға онлара гаршы чыхмасы бу данрәләр үчүн ән тәһләкәли мүхалифәт иди. Фикрәт өз хејрини күдәнләрин ич үзүнү ифша едир, милләти ајыг олмага чағырырды.

Бөкүмөт гәзәтләри Фикрәти алчадан мөгаләләр дәрч едирдиләр. Пантүркистләрин, туранчылары топлашдыглары, «Түрк очагында» Фикрәтин әлејһинә жыгынчаглар кечирилирди. Халг уғрунда мүбаризә апаран Фикрәти сусдурмаг үчүн она мадди тәзјиг дә кәстәрирдиләр.

Фикрәт инсанпәрвәр, ингилаби көрүшләри илә дөврүнүн шаирләри арасында чәмијјәтин изтирабларына диггәт јетирән, онун дәрділәрини дилә кәтирән, чәһаләтә, мүһарибәјә гаршы мүбаризә апаран илк шаирдир. Мүтәрәғти бир инсан чәмијјәти үчүн чәкдији һәсрәт, халгы әзәнләрә гаршы дудуғу нифрәт ону халгын доғма шаири етмишдир.

Китабда шаирин 150-ә јахын мөвзуда ше'рләри дәрч олунашдыр. Онларын сырасында «Охучулар», «Балыгчылар», «Верин заллылары», «Хәлуғун сәси», «Пул вә һәјат» вә с. кәстәрмәк олар.

Китабын киришиндә верилән кичик бир гәјддә дејилр ки, Т. Фикрәтин ше'рләрини олдуғу кими кениш охучу күтләсинә тәғдим етмәк мүмкүн дејилдир. Чүнки шаирин дилиндә чохлу гәлиз сөзләр, әрәб вә фарс тәркибләри вардыр. Она көрә дә бу ше'рләри азербәјчанча ишләмәк лазым кәлмишдир.

Гәјд едилмишдир ки, Т. Фикрәтин ше'рләринин азербәјчанча ишләнилмәсинә чох һәссас јанашылмышдыр. Ше'рләрин вәзни мүәллифдә олдуғу кими сахланылмыш, гафијә системи мүһафизә едилмиш, спесифик түрк сөзләринин Азербәјчан дилиндә гаршылыгы тапылмыш, әрәб вә фарс тәркибләри мүмкүн олдуғу Азербәјчан сөзләри илә әвәз едилмишдир.

Шүбһә јохдур ки, бөјүк түрк шаири Т. Фикрәтин ше'рләри Азербәјчан охучулары тәрәфиндән бөјүк рәғбәт вә һөрмәтлә гаршыланагдыр.

«ЛҮҒӘТЛӘРИН БИБЛИОГРАФИЈАСЫ»

«Елм» нәшријјаты «Лүғәтләрин библиографиясы» китабчасыны чап етмишдир.

Китабча тәртибчиләрин—Ш. Сә'дијевин вә Ш. Пашајеванын библиография һаггындагы гәјдләри вә профессор Ә. Оручовун Азербәјчан лүғәтчилији тарихиндән бәһс едән гыса кириш сөзү илә башлашыр.

Библиографияја мүвафиг башлыглар алтында бу вахта гәдәр чап олунаш азербәјчанча—русча, русча—азербәјчанча, орфографик, диалектоложик, мүхтәлиф типли терминологик вә с. лүғәтләр дахил

едилмишдир. Китабчаја Азербәјчан лүғәтчилијинә аид әсәр вә мөгаләләр әләвә олунашдыр.

Китабча кениш охучу күтләси үчүн бурахылмышдыр.

«АДЛАР НЕЧӘ ЈАРАНМЫШДЫР»

Бу адда китабчаны «Көнчлик» нәшријјаты бурахмышдыр. Онун мүәллифи Ш. Сә'дијевдир. Китабчада инсан адларынын мејдана чыкмасы, инкишафы, чохалма, ишләнмә хүсусијјәтләри, чәмијјәтдәки әһәмијјәти,—кечмиши вә мүасир вәзијјәти кими бир сыра әсас нәзәри, әмәли мәсәләләр һаггында гыса мә'лумат верилир.

Мүәллиф китабчада мүхтәлиф вә марағлы башлыглар алтында сөһбәтләр едир. Бу башлыглардан бири белә адлары: — «Һәр кәсин өз ады вардыр». Бурада дејилир ки, адсыз инсан јохдур. Һәр кәсин өз ады вардыр. Һәр кәс өзүнүн шәхси ады илә чағрылыр, танылыр вә мөшһурлашыр.

Бәс тәхәллүсләр вә фамилијалар? Ахы, бунлар да инсанlara мөхсусдур, ләкин өзләринә көрә ишләнмә хүсусијјәтләри, әмәлә кәлмә гәјдалары, инкишаф јоллары олдуғу үчүн нәнки бир-бириндән, һәм дә инсан адларындан фәргләнир. Инсан адлары һамы үчүн рәсмидир; онлар дөвләт тәрәфиндән гәјдә алыныр, горунур, мүхтәлиф сәнәдләрдә, — паспорт, вәсигә вә шәһадәтнамәләрдә тохунулмазлыг һүғугуну газаныр. Мүәјјән һалларда тәхәллүсләр дә тануниләшир.

Бундан сонра китабчада «Антропонимија—инсан адлары һаггында елм», «Ад күнүнүз», «Гәдимдә ад вермә мәрәсим», «Ад газанмаг ифадәси», «Адсыз кечинмәк олмаз», «Адлар аздыр, инсанлар чох» вә с. башлыглар алтында сөһбәт едән мүәллиф инсанlara мөхсус адларын бә'зиләри халгын рифаһынын, јә'ни јашајыш тәрәнинин ишләшмәси вә ја јахшылашмасы илә,—бир сөзлә, итисади шәраитин дејишмәси илә әлағәдар олараг тәдричән, даһа доғрусу, о гәдәр дә һисс олунадан арадан чыха билир. Бунула белә јени адлар әмәлә кәлир. Нечә олур ки, итисади шәраитин дејишмәси нәтичәсиндә бә'зи адлар көһнәлир, јаваш-јаваш јох олур вә јени адлар әмәлә кәлир? Бу, дикәр бу кими суалlara доғру-дүзкүн чаваб алмаг иштәјәнләр «Адлар нечә әмәлә кәлмишдир» адлы китабчада там вә дүзкүн чаваб тапа биләрләр.

Китабчанын сонунда «Бә'зи әрәб вә фәрс мәншәли шәхс адларынын гыса лүғәти (киши вә гыз адлары) дә верилмишдир.

АЗЭРБАЙҶАН ЕЛМ ВӘ МӘДӘНИЈӘТ ХАДИМЛӘРИ

АзәрбајҶан ССР Елмләр Академијасы нәшријјаты «АзәрбајҶанын көркәмли елм вә мәдәнијәт хадимләри» серијасындан «М. Ш. Ширәлијев» адлы библиографик китабчаны нәшр етмишдир.

Бу китабча АзәрбајҶан ССР Елмләр Академијасынын һәгиги үзвү М. Ш. Ширәлијевә һәср олуномушдур. Ширәлијев совет түркологијасынын көркәмли нумәјәндәләриндән биридир. Бу көстәричи алимин әсәрләринин библиографијасыны һазырламағ сәһәсиндә илк төшәббүс олуб, 1928—1929-чу илләри әһәтә едир. Көстәричијә мүәллифин һәмнин мүддәтдә чап едилмиш китаб вә мәғаләләри, дәрслик вә елми-публисистиқ мәғаләләри, методик вәсаитләри, тәртиб вә редактә етдији әсәрләр, һәмчинин һәјәт, вә јарадычылығы һағғында әдәбијјат дахил едилмишдир.

«МӘКТӘБ ВӘ ИЧТИМАИЈӘТ»

«Маариф» нәшријјатынын охучуларә тәғдим етдији китаблардан бири белә адланыр.

Китабчанын кириш һиссәсиндә дејилир ки, чәмијјәтимиздә јени инсан аиләдә, ушағ бағчасында вә мәктәбдә тәрбијә олунар. Әлбәттә, бу мүнүм ишдә мәктәбин үзәринә олдуғча чидди вә бөјүк вәзифәләр дүшүр.

Мәктәб, шакирдләрә елмләрин әсаһәләрини өјрәдир. Бунунла јанашы мәктәб шакирдләри коллективчилик, вәтәнпәрвәрлик, һуманизм, бејнәлмиләлчилик руһунда тәрбијә едир. Һәјәтдә садә, төвазәкар, мәрд вә мүбариз олмағы, коллективин гәјдә-ғанунларына әмәл етмәји, газандығы мүвәффәғијјәтдән һеч заман өјүнмәмәјә, Вәтәнә, халға мөһәббәт бәсләмәји, бүтүн халқларә һөрмәт етмәји вә саир көзәл кејфијјәтләри шакирдләр һәмчинин мәктәбдә өјрәнирләр. Мәктәб шакирдләри савадлы, биликли, фајдалы адам кими јетиширмәк үчүн, бир сөзлә, јени инсанын һәр чәһәтчә јахшы тәрбијә едилмәси үчүн әлиндән кәләни әсиркәмир.

Мүәллиф көстәрир ки, јени инсанын тәрбијә едилиб јетиширилмәси кими чох чәтин вә шәрәфли вәзифәнин јеринә јетирилмәсиндә мәктәблә јанашы халғымыз, совет чәмијјәтимиз, еләчә дә ичтимаијјәт бөјүк фәаллығ көстәрирләр.

Бунларла јанашы шакирдләрин коммунист тәрбијәсиндә валидејн ичтимаијјәтинин дә ролу бөјүкдүр. Буна көрә дә валидејн ичтимаијјәти мәктәблә һәмишә әдбир фәалијјәт көстәрмәлидир. Вир дә ата-аналар билмәлидирләр ки, онлар өвладларыны јахшы тәрбијә етмәклә

халғ гаршысында, дөвләт гаршысында өз борчларыны лајигинчә јеринә јетирмиш олулар. Чүнки бу күн аиләдә тәрбијә алан ушағлар сабаһын фәал гуручуларыдыр. Индики мәктәбилир елә тәрбијә едилмәлидирләр ки, онлар кәләчәкдә бүтүн гүввәсини, бүтүн шүурлу фәалијјәтини халғын сәадәти, хошбәхтлији наминә сәрф етмиш олсунлар. Охучуларә тәғдим олуан «Мәктәб вә ичтимаијјәт» адлы һәмин китабчада мүасир шәрәнтдә мәктәбин вәзифәләриндән, онун мадди базасынын мөһкәмләндирилмәсиндә, те'лим-тәрбијә ишләринин јахшылашдырылмәсиндә ичтимаијјәтин мәктәбә көмәјиндән, аилә тәрбијәси илә ичтимаи тәрбијәсинин узлашдырылмәсиндә мәктәб вә валидејн ичтимаијјәтинин биркә фәалијјәтиндән бәһс едилир.

Китабчанын мүәллифи О. Вәлијев јолдашдыр.



Редаксия һеј'әти: А. Абдуллајев (редактор), Ә. Рәчәбов (редактор
мүавини, М. А. Асланов, Ә. Әфәндизадә вә З. Сәмәдов.

Корректор Сона Маһмудова.

Чапа имзаланмыш 28/VIII-1970-чи ил. Форматы $60 \times 84 \frac{1}{16} = 3,5$ кағыз
вәрәги, 6,61 чап вәрәги. ФГ 14165. Сифариш 3378. Тиражы 10.850.

Бакы, «Коммунист» нәшријатынын мәтбәеси.

«ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА
И ЛИТЕРАТУРЫ»

(Методический сборник)

Выпуск 3

(На азербайджанском языке)

Приложение к журналу

«АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ»

Баку — 1970